

transparant

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 12 - februari 2001 - nr:

Groene geschiedenis

- Kale plekken in de milieugeschiedenis
- Verzuiling en ontzuiling bij de confessionele agrarische standsorganisaties
- De derde ramp

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans
Cortenhoeve 20
2411 JM Bodegraven
(0172) 61 73 37

Redactie

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A. van Renssen (eindredacteur)
Mw. drs. M. van Selm
Drs. J. Tigelaar

ISSN 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Dr. R. Janssens (voorzitter a.i.)
Dr. C. Harinck
Dhr. C. Hennink (penningmeester)
Drs. C. van den Heuvel (onderwijszaken)
Mr. dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolfe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

p/a Thérèse Schwartzestraat 132
2597 XM 's-Gravenhage
Gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensn. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost (55,-) (42,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten (15,-) (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28.

Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Biedmanager:

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Theo Wonders

Druk: Wilco-Amersfoort

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 1, 3770 AA Barneveld
Telefoon: (0342) 42 46 03 - Fax: (0342) 42 11 39

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Groene geschiedenis

4 Een onbespoten land: de kale plekken in de milieugeschiedenis

Klaas Reinders

10 "Het geestelijke voorop"? Verzuiling en ontzuiling bij de confessionele agrarische standsorganisaties

Rolf van der Woude

16 De derde ramp. Het reguleringsoffensief van de rijksoverheid in het midden van de twintigste eeuw

Jan Zwemer

Redactioneel

Ten aanzien van de milieugeschiedenis ligt er binnen christelijke kring een enorm terrein braak. Daarom is de redactie van *Transparent* blij een artikel van Klaas Reinders over dit onderwerp te kunnen publiceren. Centraal in zijn benadering staat de relatie tussen natuur en cultuur en de ontwikkeling van deze relatie in de loop van de tijd. Een moeilijke vraag hierbij is de plaats van de mens en het menselijk handelen in een geschiedschrijving die zich wil richten op de natuurlijke omgeving. Pas sinds enkele decennia kunnen we spreken van een milieugeschiedschrijving in Nederland. Verrassend is de conclusie van de auteur dat binnen de verzuiling geen van de zuilen zich heeft opgeworpen als voorvechter voor milieu, natuur of schepping. Hem is geen onderzoek bekend naar de wijze waarop het milieu een eigen plaats binnen het gedachtegoed van elke zuil had; of juist niet.

Zojuist viel het woord verzuiling. In het artikel van Rolf van der Woude speelt dit begrip een hoofdrol. Hij geeft in zijn artikel over verzuiling en de ontzuiling bij de confessionele agrarische standsorganisaties een antwoord op de vraag of de confessionele boeren- en tuindersorganisaties wel zo'n

20 Weg met het Nationaal Historisch Museum*Gerard Raven***22 De religieuze Bach***George Harinck***24 Een virtueel gesprek met Johan Stellingwerff***Ewald Mackay**Fotoverantwoording omslag:**Onderste foto: affiche van de kunstenaar Willy Sluiter die de landbouwers moest opwekken om zoveel mogelijk graan voor binnenlandse behoefte te telen, in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog.***26 Favorieten***Wim Houtman***28 Onderwijsrubriek****29 Vitrine****30 Jaarvergadering VCH****31 Recensies**

In het volgende nummer:

Ewald Mackay over de metahistorische geschiedenisvisie van prof. dr. W. Ouweneel

Interview van Addie de Jong met Leen van Dijke over Armenië

Lammert van Hemert over Leopold von Ranke

logisch uitvloeisel waren van een doelbewuste verzuiling. Niemand minder dan de bekende prof. mr. P.A. Diepenhorst, de eerste voorzitter van de CBTB, had in een spraakmakend betoog beweerd dat de koppeling tussen ideologie en maatschappelijke ordening noodzakelijk en vanzelfsprekend diende te zijn. Van der Woude stelt juist dat het niet vanzelfsprekend was, dat de agrarische belangenbehartiging zou verzuilen.

Ook Jan Zwemer rekent in zijn artikel af met historische beeldvorming. Hij toont aan dat de historici één belangrijk ding over het hoofd zien als zij beweren dat na 1945 een spoedig herstel volgde van de verzuilde verhoudingen, dat oude elites snel terugkeerden en dat de bevolking zich kenmerkte door de aanpassingsmentaliteit van vóórheen. Dat ene is de radicale breuk met de liberale staatsonthouding-idee in de periode direct na de oorlog. Het is aandoenlijk te lezen hoe veel kleine boeren door de regelingsdrift van de naoorlogse overheid het loodje moesten leggen. De vraag blijft wel bestaan of vanuit het perspectief van de overheid een ander beleid succesvoller zou zijn geweest.

Gerard Raven veegt in de discussierubriek de vloer aan met het plan voor een nationaal museum nu het Rijksmuseum in Amsterdam zijn afdeling Nederlandse geschiedenis wil opheffen. Raven concludeert

dat de bestaande musea de beoogde doelstelling beter kunnen bereiken dan een 'NHM'. Daarbij zou het een goede zaak zijn als de kunst minder over de geschiedenis zou heersen dan nu vaak het geval is. Ewald Mackay en Johan Stellingwerff zijn op geschiedfilosofisch gebied aan elkaar gewaagd. In een virtueel gesprek in dit nummer van *Transparant* beantwoordt Mackay het artikel uit het vorige nummer. De redactie sluit met dit artikel de discussie tussen de beide geschiedfilosofen.

Kondigden we in het vorige nummer het aftreden van Hans Krabbendam als hoofdredacteur aan, en het aantreden van Mariëtte van Selm als redactielid, in dit nummer verwelkomen we opnieuw een redactielid: Jaap Tigelaar. Tigelaar studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en Mediaevistiek in Groningen. Hij werkt nu aan de Universiteit Utrecht aan een promotieonderzoek over een laatmiddeleeuwse kroniek van het hertogdom Brabant - 'Die alder excellenste cronyke van Brabant'. Hij hoopt zich als neerlandicus en mediaevist in te zetten voor *Transparant*.

Ten slotte spreken we de wens uit dat u nieuwe de kleur van ons jasje kunt waarderen .

Een onbespoten land:

de kale plekken in de milieugeschiedenis

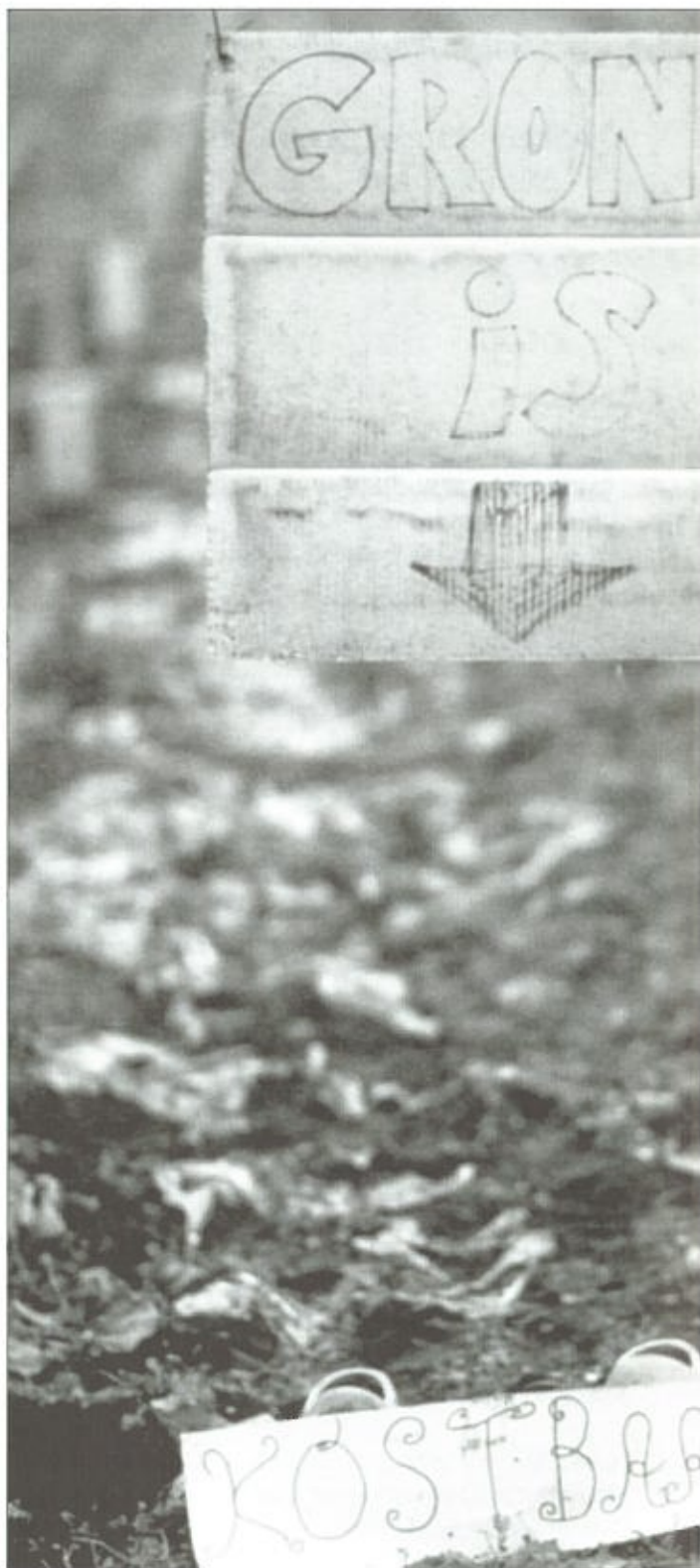
Tijdens een rondwandeling in het Zwanewater onder leiding van een boswachter van Natuurmonumenten, werd ik in de zomer van 2000 geconfronteerd met een voor Nederlanders onloochenbaar feit: Alle natuur in Nederland is in wezen cultuur. Dit is op zich geen schokkende ontdekking, maar de consequenties van het leven in een dergelijke omgeving werden door de deskundige uitleg van de boswachter scherp onder woorden gebracht.

Hij wees namelijk op het volgende: Het Nederlandse landschap is in bijna alle opzichten een cultuurlandschap, terwijl we veel gedeelten van dat landschap als natuur waarderen.

- Klaas Reinders -

Hierin schuilt een paradox. Natuurlijke processen kenmerken zich door eigen dynamiek, terwijl menselijke activiteiten over het algemeen aan duidelijke kaders gebonden zijn. De eigen natuurlijke dynamiek vraagt om ruimte die zich niet vanzelf sprekend aan menselijke grenzen houdt. Natuurbehoud in Nederland betekent dat de natuurlijke dynamiek zich alleen kan afspelen binnen menselijke kaders en grenzen. Dat leidt merkwaardig genoeg tot steeds meer menselijke ingrepen in het natuurlijk proces. Natuur in Nederland is cultuur en kan alleen bestaan door en bij de gratie van cultuur. Waar houdt de natuur op en begint onze achtertuin?

Deze paradox is kenmerkend voor het denken over het milieu. Want wat moeten we, als het om het milieu of de geschiedschrijving daarvan gaat, met onszelf aan? De plaats van de mens en het menselijk handelen in een geschiedschrijving die zich wil richten op de natuurlijke omgeving blijkt één van de moeilijkste thema's te zijn voor milieugeschiedenis. Het is de vraag naar de relatie tussen natuur en cultuur in de loop van de tijd. Aangezien dit artikel bedoeld is om het begrip milieu en milieugeschiedenis van een thematisch en historisch kader te voorzien, zijn bovenstaande vragen de kern van wat volgt.

In dit artikel wil ik ingaan op de vraag wat milieugeschiedenis is. Ik zal proberen een kort overzicht te presenteren van de ontwikkeling van het wetenschappelijk begrip milieu(geschiedenis). Tegelijk wil ik kort een aantal thema's aanstippen. Daarna wil ik aandacht besteden aan een aantal bijzondere aspecten van de Nederlandse geschiedenis van het milieu en de bestudering daarvan.

Milieu

Het begrip milieu en ook de geschiedenis van het milieu zoals de meeste mensen dat nu zullen opvatten, heeft een probleemervaringsachtergrond. De brede publieke en politieke belangstelling voor milieu vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, heeft consequenties gehad voor de formulering en definiëring van het begrip milieu. Ook de formulering van milieuhistorische onderzoeksvragen heeft daar mee te maken. Zeker in Nederland, maar ook daarbuiten hebben milieuhistorici grote moeite om te komen tot een heldere formulering en afbakening van hun werkterrein.

Een belangrijk gevolg daarvan is dat in de publieke opinie de geschiedenis van natuur en milieu vaak niet veel verder strekt dan tot ongeveer veertig jaar terug. In die afgelopen veertig jaar is het milieu als maatschappelijk en politiek onderwerp nadrukkelijk op de agenda verschenen. Maar daarmee begint de geschiedenis van het milieu natuurlijk niet. Ook vóór de jaren zestig van de twintigste eeuw kende het milieu zijn eigen historische ontwikkeling. De werkelijke verandering ligt dan ook niet op het concrete, maar op het mentale vlak. Het gaat daarbij om de vraag: Waar hebben we het over als we (de geschiedenis van) het milieu bestuderen?

In het Nederlandse taalgebied wordt het woord milieu in zijn huidige betekenis voor het eerst gebruikt door de bioloog Baas Beeking in zijn boek *Gaia of leven en aarde*. Hij omschrijft milieu daar als volgt: "Milieu is een complex van uitwendige factoren, een zeer samengestelde kringloop van aardsch gebeuren waarin geen variatie geduld kan worden zonder noodlottige gevolgen voor het organisme".¹ Bijna zestig jaar later komt in het RIVM-rapport *Zorgen voor Morgen* de volgende definitie naar voren: "Milieu is het geheel der uitwendige omstandigheden die van invloed zijn op het welzijn van de bevolking van een gebied of de mensheid in het algemeen".² In zestig jaar tijd lijkt er niet veel te zijn veranderd...

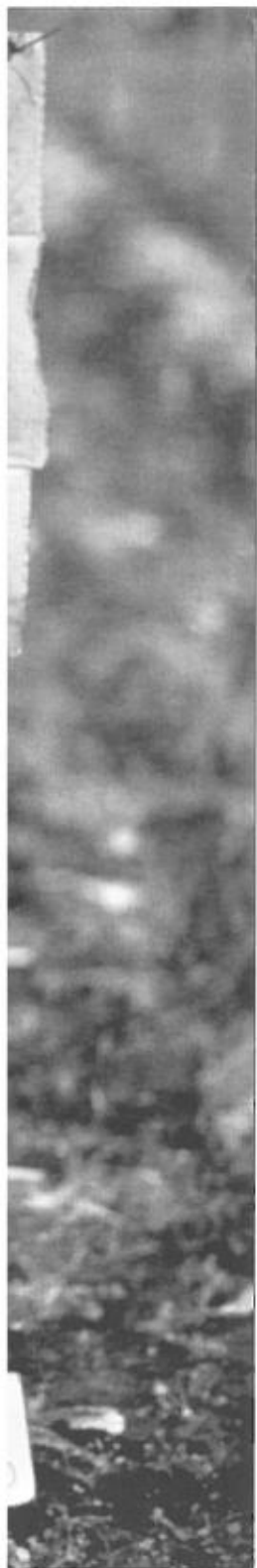
De meest recente historische omschrijving van milieu is mogelijk af te leiden uit de omschrijving van milieugeschiedenis die opdook in 1995 in de Studium Generale-lezingenreeks aan de Rijksuniversiteit Groningen: "Milieugeschiedenis is groene geschiedenis, die zich afvraagt hoe de interactie tussen mens en natuur zich in verschillende tijdperken en in verschillende streken van de aarde heeft ontwikkeld; het gaat daarbij om de dode en levende natuur, de effecten van de natuur op de menselijke samenleving en andersom en zowel het handelen als het denken van de menselijke beschaving. Er zijn overlappingen met de historische ecologie en de historische geografie, maar het aandachtsgebied van de milieugeschiedenis is vooral het grijze milieu: bodem, water en luchtverontreiniging, al of niet schadelijk voor mensen".³

Als we het milieubegrip hieruit destilleren, zou dat als volgt luiden: Milieu is de dode en levende natuur waarmee de menselijke samenleving een interactieve relatie onderhoudt. In al deze definities is duidelijk dat er twee partijen gezamenlijk het milieu vormen: het organisme, de uitwendige omstandigheden of de natuur aan de ene kant en de mens of de mensheid aan de andere kant. Alles wat in die relatie gebeurt, kun je milieu noemen.

Sinds ongeveer 1990 lijkt de milieugeschiedenis een eigen plek veroverd te hebben in de Nederlandse samenleving. Verschillende milieuhistorische onderzoeksbureaus die in de jaren na 1990 werden opgericht, hebben ondertussen hun sporen wel verdiend en hun bestaansrecht bewezen. Deze bureaus houden zich vooral bezig met bodemonderzoek. Sinds de verplichting bestaat tot de zogenaamde 'schone grond verklaring' bij onroerendgoedtransacties, is er een groeiende behoefte aan milieuhistorisch onderzoek. In contrast hiermee staat de situatie aan de Nederlandse universiteiten. Het is stil geworden aan het eind van de vorige eeuw. Wat is er gebeurd met de wetenschappelijke belangstelling voor het milieu?

Geschiedschrijving

Milieu heeft een verleden dat al even lang is als dat van de mensheid zelf. Toch is dit verleden nog nauwelijks beschreven. Voor veel auteurs is *Silent Spring* (R. Carson, 1962) een startpunt geweest voor een historische reflectie over het milieu. Voor *Silent Spring* is de milieuproblematiek de aanzet tot bezinning geweest. En niet zonder gevolgen. In de ons omringende landen werd vrij snel de hand schoen opgepakt en de geschiedenis van het milieu in kaart gebracht: in Frankrijk al in de jaren veertig en vijftig in de Annaleschool, maar vooral door La Roy Ladurie vanaf 1970, in Duitsland met Mieck in 1967 en Troizsch in 1981 en natuurlijk Groot-Brittannië met C. Pontings *Green history of the world* uit 1991. In Nederland heeft het langer geduurd. Pas met publicaties in de jaren tachtig wordt in Nederland een serieus begin gemaakt met de beschrijving van de geschiedenis van het Nederlandse milieu. Daarvoor was er al met de artikelen van Faber, Diederiks en Hart over urbanisatie, industrialisatie en milieuaantasting (1973) en Slicher van Bath over mens en milieu in de prehistorie (1978) een voorzichtige begin gemaakt. Vooral in de periode 1980-1995 werd er steeds meer gepubliceerd. Met name het werk van H. van Zon over het stedelijk afvalprobleem in het pre-industriële tijdperk (*Een zeer onfrisse geschiedenis* 1986) en van P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder* (1987), zijn echt als milieuhistorisch onderzoek te beti-

telen. Veel wetenschappers uit de geografie, biologie, economie en natuurwetenschappen zijn zich gaan bezighouden met onderzoek op historisch terrein. Het grootste deel van de publicaties vindt echter plaats in artikelvorm in verschillende historische en milieuwetenschappelijke tijdschriften, vooral in de jaren 1990-1995. Een uitgebreid overzicht van publicaties tot 1993 is terug te vinden in *Groene geschiedenis van Nederland* van Van Zanden en Versteegen. Dit laatste werk lijkt tegelijk ook een sluitstuk voor de Nederlandse geschiedenis van het milieu. Het is bedoeld als breed alomvattend overzichtswerk van de Nederlandse milieugeschiedenis.

Het lijkt erop dat milieugeschiedenis haar bescheiden plaats gekregen heeft in de wetenschappelijke wereld: Er wordt milieuhistorisch onderzoek gedaan. Er is een vereniging voor geschiedenis van hygiëne en milieu en er is de stichting Net Werk, die studiedagen en bijeenkomsten organiseert. Aan de Landbouwniversiteit in Wageningen bestaat sinds 1993 een werkgroep Historische Ecologie.

Toch blijven er na dit summere overzicht nog wel een paar vragen onbeantwoord. Bijvoorbeeld: Waarom kwam de Nederlandse belangstelling voor de milieugeschiedenis zo laat op gang? Wat is de reden voor het ook weer snel verdwijnen van die oorspronkelijk zo brede belangstelling? Maar ook de vraag waar we mee begonnen:

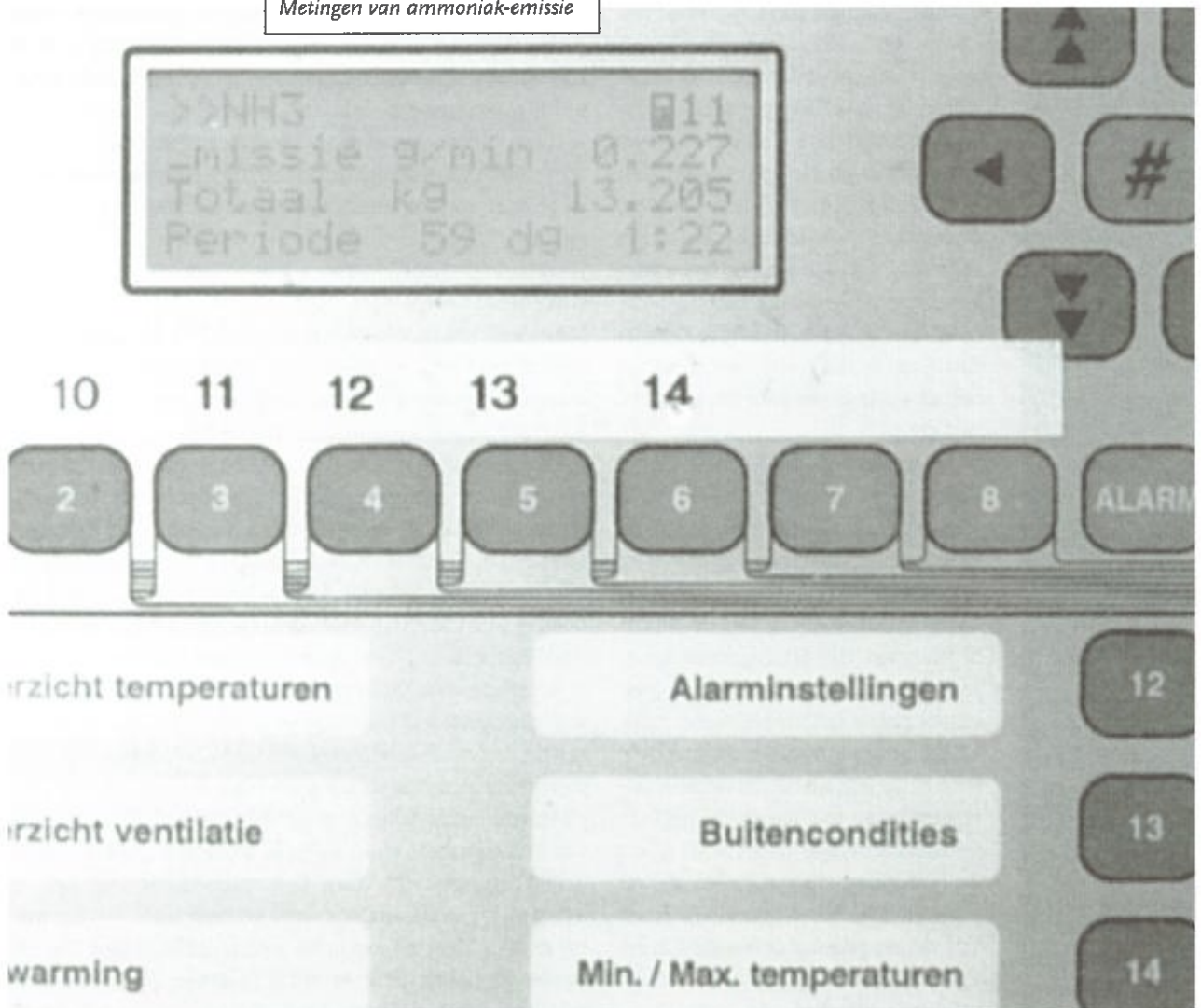
Wat is milieu eigenlijk? Is er wel sprake van een eensluidende definitie? Heeft niet iedereen het over een eigen milieu, zoals ook J. Barkhof in een reader *Groene Geschiedenis* stelt over het begrip natuur: "Wat natuur voor iemand betekent, heeft te maken met zijn ervaringen en met zijn relatie tot de natuur".

Verklaringen

De vraag naar de ontwikkeling van de belangstelling voor de geschiedenis van het milieu is niet eenvoudig te beantwoorden. Het betreft wetenschapsgeschiedenis die nog niet is afgerond. Een poging tot verklaren kan in dit geval beter opgevat worden als suggestie voor nader onderzoek. Allereerst is de directe aanleiding of oorzaak voor de moderne milieugeschiedschrijving redelijk eenvoudig terug te voeren op de ontdekking dat er 'grenzen aan de groei' zijn, zo ongeveer in de tweede helft van de vorige eeuw. Maar daarmee is lang niet alles verklaard. Waarom kwam in Nederland de wetenschappelijke interesse verhoudingsgewijs zo laat op gang en wat is er sindsdien gebeurd?

Juist in een land met een geschiedenis waarin de menselijke activiteiten en de beperkte leefruimte grote invloed op elkaar hebben gehad, is het merkwaardig dat er pas zo laat en zo gebrekkig aandacht is besteed aan de geschiedenis van die relatie. Er lijken in

Metingen van ammoniak-emissie

ieder geval nationaal en internationaal twee hoofdoorzaken te zijn. Eén daarvan zou de sterk multidisciplinaire achtergrond van wetenschappers die zich met milieugeschiedenis bezighouden kunnen zijn. Een tweede hoofdoorzaak kan zijn dat milieugeschiedenis niet goed lijkt te passen binnen de traditionele onderzoeksrichtingen van de geschiedwetenschappen. Dit laatste is bijvoorbeeld een duidelijk verschil met de Franse geschiedschrijving van het milieu, die in feite al besloten lag in de Annalesschool. Het resultaat van de multidisciplinaire achtergrond van de wetenschappers én het gebrek aan aansluiting bij de traditionele onderzoeksrichtingen binnen de geschiedenis zelf, is in Nederland ieder geval een versnippering van milieugeschiedenis over verschillende faculteiten en studierichtingen geweest. De multidisciplinaire achtergrond van milieuhistorici versterkt mogelijk nog een keer het gevoel dat milieugeschiedenis 'nergens bij hoort'. Er zijn universiteiten die het onderbrengen bij milieukunde, maar het vak milieugeschiedenis wordt ook verzorgd door de faculteit economie als onderdeel van sociale en economische geschiedenis. Door een dergelijke versnipperde indeling is het moeilijk om wetenschappelijk onderzoek te bundelen. Het feit dat er nog steeds geen wetenschappelijk instituut of centrum voor milieugeschiedenis in Nederland aanwezig is, zou op dezelfde wijze een rol kunnen spelen in de snel wegebbende belangstelling.

Naast deze factoren wil ik aandacht vragen voor twee andere zaken die mogelijk een rol spelen bij het Nederlandse wetenschappelijk historisch milieubewustzijn. Het meest opvallende punt daarbij ligt mogelijk in de aard van het milieu zelf. Een ander punt dat mij intrigeerde is de bijna volledige afwezigheid van verzuilingsgeschiedenis ten aanzien van het milieu. Het eerste punt lijkt me fundamenteeler en bewaar ik voor het slot. Het tweede punt is naar mijn idee nog braakliggend onderzoeksterrein; ik geef hiermee ook niet meer dan een enkele aanzet.

Natuur en verzuiling

Eén van de grootste natuurbeschermingsorganisaties in Nederland is het welbekende Natuurmonumenten. Zonder de vereniging Natuurmonumenten als representatief te willen beschouwen, is zij misschien wel illustratief. Opvallend is in elk geval dat Thijssse c.s. wel bewust gekozen hebben voor een naam die getuigt van historisch bewustzijn.

Tegelijk is het opvallend dat de vereniging Natuurmonumenten zich nooit geassocieerd heeft met één van de zuilen in Nederland. De manier waarop Thijssse de belangstelling voor de natuur in Nederland onder de aandacht wist te brengen, doorkruiste dan ook de patronen van de verzuiling: Zowel de katholieke als de gereformeerde, hervormde of socialistische kruidenier verkochten allemaal de koek waarmee de plaatjes voor de natuuralbums verzameld konden worden. Geen van de zuilen heeft zich ooit opgeworpen als voorvechter voor milieu, natuur of schepping. Van wat mij bekend is, werd het milieu of de natuur door verschillende zuilen slechts gebruikt om metaforen aan te ontleen of om idealen aan te verbinden. Naar mijn weten is er nog nooit onderzoek gedaan naar de wijze waarop het milieu een eigen plaats binnen het gedachtengoed van elke zuil had; of juist niet.

Dat wil niet zeggen dat de natuur buiten beeld is gebleven. Bijna elke zuil heeft op zijn eigen manier de natuur en de leefomgeving

benut en aandacht gegeven. Maar in bijna alle gevallen werd de natuur aangewend voor andere zaken. In de protestantse zuil werd veel idioom ontleend aan de natuur. Begrippen als organisme en groei zijn twee voorbeelden waarbij de natuur als model voor organisaties gebruikt werd. Tegelijk organiseerde de socialistische zuil haar zomer-jeugdkampen in de natuur, waarbij de omgeving vooral als context werd gezien voor verdere sociaal-maatschappelijke ontwikkeling. Gerichte uitwerking van gedachten over natuur en milieu kregen daarbij hooguit een algemeen ethisch-theologische of sociaal-economische uitwerking. De maatschappelijke belangstelling voor het milieu zelf groeit gelijktijdig met het proces van ontzuiling. Maar in tegenstelling tot de andere zuilen blijft in de protestantse zuil de aandacht voor het milieu zelf beperkt.

Hieruit zou de indruk kunnen ontstaan dat het doordenken van de aard en de geschiedenis van het milieu achtergebleven is bij andere onderwerpen, zoals de verhouding tussen kerk en staat en het onderwijs. Deze witte vlek heeft in ieder geval in Nederland geleid tot een tamelijk pragmatische opstelling ten aanzien van milieuwetenschappelijk onderzoek, naar het schijnt. Fundamenteel historisch onderzoek wordt nauwelijks verricht. Het historisch onderzoek dat wel gedaan wordt – en in steeds grotere mate – laat zich voorstaan op zijn grote maatschappelijke relevantie.

Cultuur en Natuur

Fundamenteeler dan het voorgaande is de vraag naar de aard van het begrip milieu. Zowel in binnen als buitenland bestaat veel discussie over de vraag wat onder milieu moet worden begrepen. Ik zal me beperken tot de discussie op de vaderlandse velden en slechts af en toe iets opmerken over het buitenland. Ik grijp hiervoor terug op twee publikaties die al eerder genoemd zijn, namelijk *Groene geschiedenis van Nederland* van Van Zanden en Versteegen en de reader *Groene Geschiedenis* onder redactie van J. Barkhof. In beide publicaties wordt namelijk een poging gedaan om tot een bevredigende formulering van het begrip milieu te komen, gericht op historisch werk. Bovendien is er na het verschijnen bij mijn weten geen andere poging gedaan om de milieugeschiedenis in een breed kader te bespreken.

Allereerst het in 1993 verschenen boek *Groene geschiedenis van Nederland*. Dit boek is niet alleen redelijk toegankelijk, maar ook bedoeld voor breder publiek dan alleen de wetenschappelijke wereld. In *Groene geschiedenis van Nederland* omschrijven de auteurs milieugeschiedenis als: "(...) een vorm van geschiedschrijving waarbij de wisselwerking tussen natuur en cultuur centraal staat."⁴ Juist deze definitie geeft aan waar het knelpunt ligt bij milieu en dus bij milieugeschiedenis: Wat is natuur en wat is cultuur? Is het mogelijk om in een 'zuiver' culturele setting te spreken van een milieuprobleem? Wat moeten we dan bijvoorbeeld met het stedelijk afvalprobleem in de loop van de geschiedenis? Het is volgens mij moeilijk vol te houden dat er bij het huisvuilprobleem in de negentiende eeuw zuiver sprake is van een wisselwerking tussen natuur en cultuur; of anders: Is de verzuring van cultuurbossen te zien als een vorm van aantasting van natuur door cultuur (of andersom)? De suggestie van de schrijvers om de termen natuur en cultuur vooral te handhaven voor de pre-industriële periode betekent -als het al mogelijk is- een belangrijke inperking van de definitie. In de hele uitwerking van de definitie lijkt de milieuproblema-

tiek een belangrijke rol te spelen. De relatie tussen cultuur en natuur lijkt vooral geschikt voor historisch onderzoek naar milieuproblemen, alle onproblematische situaties lijken het terrein van mentaliteitgeschiedenis of biologisch-ecologisch onderzoek.

De vraag is of op deze manier milieu niet vooral gezien wordt vanuit de kaders van de menselijke beleving. Milieu wordt dan: het deel van de niet geordende leefomgeving waarmee de mens op (on)aangename wijze wordt geconfronteerd bij het ontplooiën van zijn activiteiten. Hier tegenover staat een ecocentrische opvatting. De geschiedenis van de menselijke activiteiten wordt dan zuiver bekeken in het licht van criteria die de natuurlijke leefomgeving zelf zou kunnen aandragen. Het lijkt onvermijdelijk dat tussen één van beide benaderingen gekozen dient te worden.

Antropocentrisme

Ook valt het een en ander op te merken over de definitie zoals die gehanteerd lijkt te worden door samenstellers van de Studium Generale reader *Groene Geschiedenis*. Als we uitgaan van de beschrijving van wat milieugeschiedenis is, namelijk groene geschiedenis etc., valt op dat in deze omschrijving de problematische aard van de relatie tussen mens en milieu verdwenen is. Het gaat bij milieu(geschiedenis) om de interactie tussen mens en natuur in verschillende tijdperken en in verschillende streken van de aarde. Daar staat tegenover dat ook in deze afbakening (bewust) niet duidelijk wordt gemaakt wat er bedoeld wordt met *de dode en levende natuur*.

Er is volgens mij wel voor een erg opzichtig relativisme gekozen om dit probleem te omzeilen door natuur afhankelijk te maken van iemands eigen ervaring. Daarmee lijken de opstellers van de defini-

tie van milieugeschiedenis tamelijk onbekommerd het antropocentrisme voor lief te nemen. Het lijkt alsof de auteur zich bij deze uitspraak heeft neergelegd bij de visie die Hans Achterhuis in zijn artikel 'Van moeder aarde tot ruimteschip' poneert. Achterhuis stelt daarin dat de moderne neiging tot milieubeheer terug te voeren is op de menselijke vervreemding van de van de natuur-eigen grenzen voor de omgang met de beschikbare leefruimte. Hij stelt dat de milieuproblematiek in wezen veroorzaakt wordt doordat de mens in zijn overlevingsdrang de natuur los heeft gemaakt van zijn sociaal-ecologische context. Het is daarmee onvermijdelijk dat natuur en milieu vanuit antropocentrisme worden benaderd.

Van Zanden en Versteegen gaan ook wel in op de vraag of een menselijke omschrijving van milieu wel recht doet aan natuur enerzijds en cultuur anderzijds, maar ook zij ontkomen niet aan een antropocentrische inslag. Ze wijzen wel een richting uit die perspectieven zou moeten bieden voor christen-wetenschappers en historici. Een 'eerlijke' ecologische geschiedschrijving kan volgens hen alleen bereikt worden via een "holistische benadering van de werkelijkheid, die wordt gereduceerd tot een complex van energiestromen en van kringlopen van bouwstoffen (...) en dan raakt de mens die geschiedenis maakt uit het vizier". Op deze manier verwoord, is dit inderdaad niets anders dan ecologisch determinisme.

In de Studium Generale-lezingen kwamen zowel ecocentristen als antropocentristen aan het woord. Maar uit de reader blijkt dat de vraag naar de aard van milieu en de vraag naar de criteria voor natuur en cultuur binnen afzienbare tijd door de wetenschap tot vragen van vóórwetenschappelijke aard verklaard zullen zijn. Ook zonder een antwoord op deze vragen lijkt praktische wetenschap en bestudering van de geschiedenis goed mogelijk te zijn.

Geïntegreerd landschapsbeheer

Tegelijk wordt het feit verzwegen dat men niet in staat lijkt te zijn om een heldere afbakening te geven van het eigen onderzoeksgebied. Mogelijk is dit laatste nog de belangrijkste reden voor de slechte positie van de Nederlandse milieugeschiedenis.

Toch is er wel iets meer te zeggen over de opmerking van Van Zanden en Verstegen over de mogelijkheid tot een eerlijke ecologische geschiedschrijving. Juist op dit terrein kunnen christen-historici een zinvolle bijdrage leveren aan het wetenschappelijk debat. Eén van de sterke kanten van christen-historici is namelijk de directe band die zij meestal hebben met wetenschappen die zich via een andere benadering met het milieu bezig houden, namelijk de filosofie en theologie. Christen-historici zijn gevoelig voor de bredere verbanden en onderliggende vragen die door filosofen en theologen worden gesteld. Dit kan leiden tot een verantwoorde historische toepassing van een 'holistische benadering van de werkelijkheid' zonder dat de mens uit het vizier raakt of het milieu ondergeschikt aan de mens wordt gemaakt. Alleen door de noties over het milieu zoals die daar ontwikkeld worden te betrekken in het historisch onderzoek, lijkt het mogelijk om te komen tot een voor elk historisch onderzoek werkbaar milieubegrip.

Fundamentele vragen

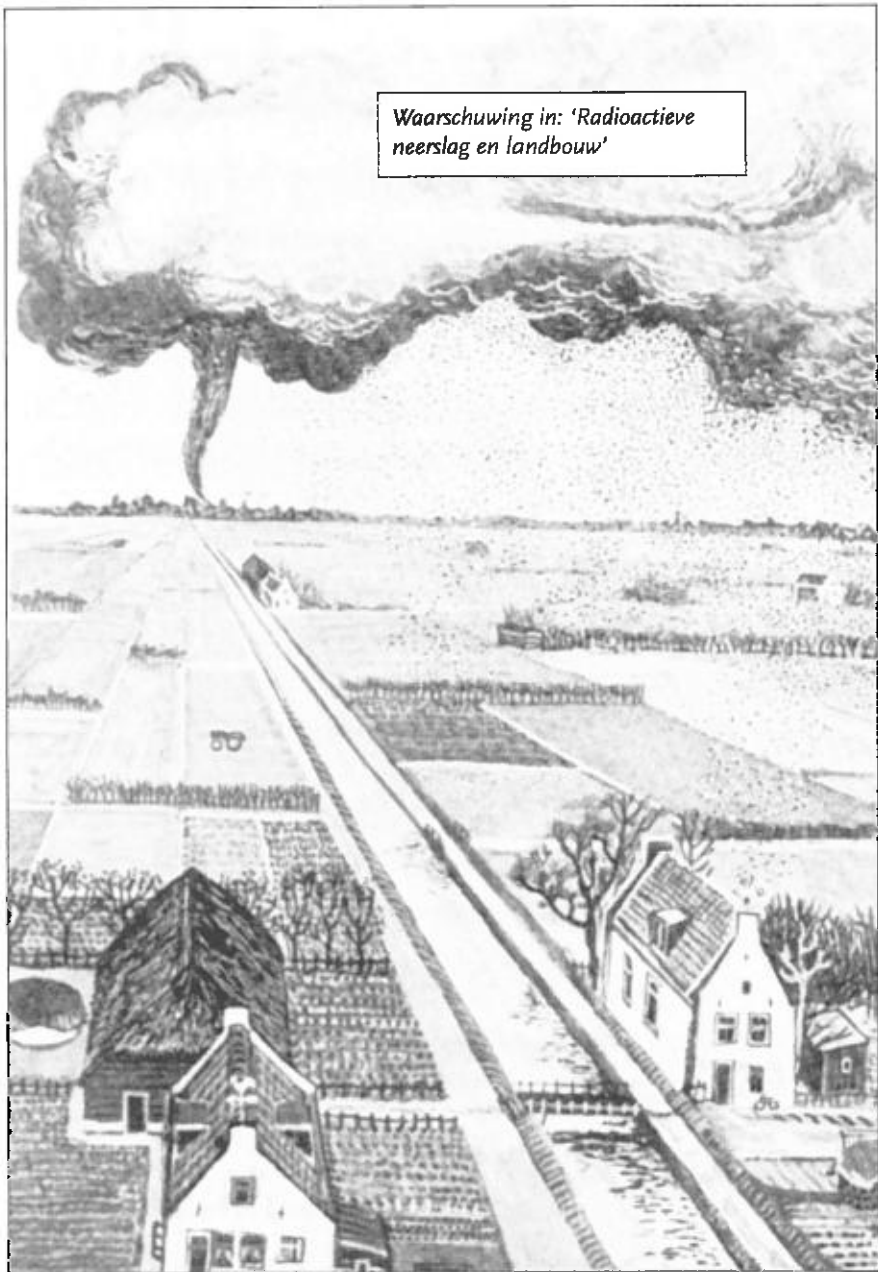
Milieugeschiedenis lijkt op een stukje onbespoten, niet-omheinde grond. Er groeit en bloeit van alles, maar we weten amper waar het vandaan komt, waarom het er groeit en vooral hoe het groeit. De geschiedenis van de milieugeschiedschrijving in Nederland bestaat nog maar kort. De wetenschappelijke belangstelling is vanuit de milieuproblemen in de jaren zeventig van de vorige eeuw tot in de jaren negentig sterk gegroeid; ook zonder dat er in Nederland een traditie bestond op dit terrein. Zolang er een aantal belangrijke voorvragen onbeslist blijven, lijkt het echter alsof de bloei maar van korte duur is geweest. Er is nog veel onderzoek te doen; er zijn onderwerpen genoeg. De vraag is of de wetenschappelijke belangstelling voor het milieu, die bij het publiek al weer tanende is, stevig genoeg is om ook fundamentele vragen aan te gaan.

Personalia

De heer drs. Klaas Reinders studeerde milieugeschiedenis in Groningen en werkt als docent geschiedenis op het Gomarus College in Groningen. Adres: Kremersheerd 89, 9737 PL Groningen. E-mail: kreinders@freemail.nl

Literatuurlijst

Achterberg W., *Samenleving, natuur een duurzaamheid. Een inleiding in de milieufilosofie* (Assen 1994).
 Baas Becking, L.G. M., *Gaia of leven en aarde* ('s-Gravenhage 1931).
 Barkhof, J., red., *Groene geschiedenis* (Studium Generale Groningen 1995).
 Carson, R., *Silent spring* (Boston 1962).
 Faber, J.A., Diederiks, H.A., Hart, S., "Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500 tot 1800," *A.A.G. Bijdragen* (1973) 18.
 Keulartz J., *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie* (Amsterdam, 1995).
 Langeweg, F., (red.), *Zorgen voor morgen. Nationale milieuverkenning 1985-2000* (Alphen aan den Rijn, 1988).

- Lemaire, T., *Over de waarde van culturen. Een inleiding in de cultuurfilosofie* (Baarn, 1976).
 Manski, E., "Ecologische geschiedenis en milieugeschiedenis," *Tijdschrift voor ecologische geschiedenis* (1996) 1.
 Nijkamp, P. en Douma, J., *Het gelaat van de aarde* (Groningen, 1974).
 Noort, van den J. (red.), *Onvoltooid verleden tijd, geschiedenis en milieu* (Net Werk/NEHA 1992).
 Pontings, C., *A green history of the world* (Londen, 1991).
 Poulussen, P., *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu 1500-1800* (Kapellen, 1987).
 Reinders, K., *Milieu, industrie en leefruimte; een studie over de opkomst van de storkantonindustrie en de gevolgen voor de leefruimte in Oude Pekela 1875-1914* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1995).
 Simmons, I.G., *Environmental history. A concise introduction* (Oxford, 1994).
 Zanden, van J.L., en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht, 1993).
 Zon, van H., *Een zeer onfrisse geschiedenis* (Den Haag, 1986).

Noten

- 1 L.G.M. Baas Becking, *Gaia of leven en aarde* ('s Gravenhage, 1931) 5
- 2 F. Langeweg (red.), *Zorgen voor morgen. Nationale milieuverkenning 1985-2000* (Alphen aan den Rijn, 1988)
- 3 J. Barkhof, (red.), *Groene Geschiedenis* (Groningen, Studium Generale 1995) 11
- 4 J.L. Van Zanden en S. W. Verstegen, *Groene Geschiedenis van Nederland* (Utrecht, 1993) 11

“Het geestelijke voorop”?

Verzuiling en ontzuiling bij de confessionele agrarische standsorganisaties

De oprichting van de voornamelijk katholieke Nederlandsche Boerenbond, in 1896 en de protestantse Christelijke Boeren- en Tuindersbond in 1918, lijken naadloos te passen in het proces van verzuiling, dat de Nederlandse samenleving vanaf het eind van de negentiende eeuw vorm gaf. De eerste voorzitter van de CBTB, prof. mr. P.A. Diepenhorst, hoogleraar staatshuishoudkunde en strafrecht aan de Vrije Universiteit, vond de oprichting van een protestantse boerenbond een hoogst noodzakelijke zaak. In de rede Het geestelijke voorop, die hij op de oprichtingsvergadering uitsprak, gaf hij lucht aan zijn vrees dat steeds meer mensen onder invloed kwamen van materialisme en radicalisme, wat niet anders betekende dan dat zij principes inruilden voor een bord linzenmoes. Daaraan kon alleen een eind te komen door het geestelijke voorop te stellen.

Affiche van Willy Sluiter

- Rolf van der Woude -

Het richtmeer waarnaar de maatschappij zich volgens Diepenhorst diende te organiseren was niet economische of sociale belangenbehartiging, maar het christelijk grondbeginsel.¹ Deze haast vanzelfsprekende manier waarop hij ideologie en maatschappelijke ordening koppelde, kon in de praktijk tot weinig anders leiden dan een weloverwogen, doorgaande verzuiling. Dit artikel buigt zich over de vraag of de confessionele boeren- en tuindersorganisaties wel zo'n logisch uitvloeisel waren van een doelbewuste verzuiling als Diepenhorst stelde en welke rol verzuiling en ontzuiling in hun geschiedenis speelden.

Beginnende organisatie

Rond het midden van de negentiende eeuw kwam de organisatie in de land- en tuinbouw van de grond. In 1855 waren in alle provincies maatschappijen van landbouw actief die zich vooral richtten op de

invoering van technische vernieuwingen, onder andere door het organiseren van tentoonstellingen, keuringen en ploegwedstrijden. De invloed van de maatschappijen van landbouw was overigens nog beperkt, want deze organisaties waren ontstaan uit het liberaal-vrijzinnig gekleurde genootschapwezen, waarin landadel, grootgrondbezitters en dorpsnotabelen de toon aangaven. Aansluiting vonden zij vaak alleen bij een kleine bovenlaag van grote boeren; het merendeel van de katholieke en orthodox-protestantse boeren en tuinder wantrouwde dit liberale establishment.²

Rond 1900 kwam er een ommekeer. De land- en tuinbouw herstelde zich van de diepgaande crisis, die vanaf 1876 hard toegeslagen had. Door modernisering slaagde de sector er in weer een goede marktpositie te heroveren, waarbij wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en onderwijs een niet geringe rol speelden. Deze vernieuwing wordt wel de 'eerste groene revolutie' genoemd.³

Tegelijkertijd kwam er in het agrarische organisatieleven een omslag. Met de encycliek *Rerum Novarum* en het Eerste Sociaal Congres – beide in 1891 – kreeg het christelijk sociaal denken een nieuwe stimulans, omdat kerkelijke leiders het verband tussen geloof en maatschappelijk handelen ook betrokken op sociale nood en daarbij sociaal-maatschappelijke organisatie als een belangrijk middel zagen voor de verheffing van de arbeidende klasse. Dit leidde tot nieuwe praktische initiatieven. Zo werd een jaar later de Vereniging van Christelijke Patroons Boaz opgericht. Boaz was geen belangenvereniging, maar wilde in de eerste plaats protestantse werkgevers, zelfstandigen en boeren en tuinders laten bezinnen op hun maatschappelijke taak.

In katholieke kring huldigde men een bredere visie op de taak van een agrarische standsorganisatie. Uiteraard waren vorming en bezinning een belangrijke opgave voor de katholieke boerenorganisatie, maar ook economische en politieke belangenbehartiging hoorden daarbij. Op 31 januari 1896 richtten enkele katholieke voormannen met steun van geestelijken de Nederlandsche Boerenbond op, die gewestelijke en lokale boerenbonden overkoepelde. In de homogene katholieke streken van zuidelijk Nederland was de katholieke boerenorganisatie een succes. Door actieve steun van de plaatselijke geestelijkheid kwam er met name op lokaal niveau veel tot stand. Door het stichten van aan- en verkoopcentrales, zuivelcoöperaties en boerenleenbanken, slaagden veel kleine zandboeren in Noord-Brabant en Limburg er in aansluiting te vinden bij nationale en internationale markten. Politieke belangenbehartiging kwam moeilijker van de grond, want de meerderheid van de katholieke politieke elite hing nog altijd het liberale vrijhandelsdogma aan en voelde weinig voor protectie van agrarische producten. De groei van de katholieke bonden verliep desondanks voorspoedig. Na tien jaar kenden de bonden ruim vijftigduizend leden, waarvan zeventig procent in Noord-Brabant en Limburg woonde.⁴

Geen protestantse boerenbond

Van Boaz werd intussen weinig vernomen. De vereniging was weinig meer dan een "sociale debatclub voor protestantse boeren en kleine burgerheren", waar weinig activiteit en nog minder weringskracht van uitging.⁵ Er werden enkele rapporten over de actuele agrarische problematiek uitgebracht, maar aan belangenbehartiging deed men weinig. Daarvoor zijn een aantal redenen aan te geven. Op veel plaatsen waren lokale algemene boerenbonden, coöperatieve agrarische industrieën, onderlinge verzekeringsmaatschappijen en kredietbanken van de grond gekomen, waarbij boeren en tuinders zich konden aansluiten. Dit was geheel in lijn met hoe protestants-christelijke voormannen in die tijd dachten over sociale organisatie. Abraham Kuypers had een scheiding gemaakt tussen principiële bezinning en materiële belangenbehartiging. Het eerste kon gebeuren binnen eigen organisaties, voor het tweede was machtsvorming nodig en dat kon alleen in grote, algemene bonden. In de ogen van veel patroons pleitte hij daarmee voor een sterke neutrale vakbeweging. Veel protestantse werkgevers gingen dit te ver en zij voelden er weinig voor zich binnen dit kader in te zetten voor christelijk sociaal-maatschappelijke organisaties.

Bij de meeste protestants-christelijke boeren en tuinders ontbraken ook motieven om zich te organiseren, die bij de katholieken juist

erg belangrijk waren. De veelal kleine boeren op de zandgronden van zuidelijk Nederland werden door de agrarische crisis niet alleen extra zwaar getroffen, maar bevonden zich economisch en sociaal in een achterstandspositie. De katholieke voormannen, met de lokale clerus voorop, zagen in de boerenbonden een belangrijk instrument om de boerenstand te emanciperen, de welvaart en eenheid te bevorderen en hen daarmee te beschermen tegen socialistische invloeden.

Bij de protestantse boeren en tuinders speelde het emancipatieproces een veel minder grote rol, want in de dorpsgemeenschap ontbrak veelal de noodzaak zich af te zetten tegen dominante politieke en maatschappelijke structuren. Tevens waren zij in hun economische en sociale positie een te gemengde groep om gemakkelijk te organiseren. Het zoeken naar een eigen kader voor protestants-christelijke agrarische organisaties werd ook gehinderd door de toenemende onenigheid onder de protestantse voormannen over de inrichting van de samenleving. Een stroming bleef het onderscheid in christelijke bezinningsorganisaties en neutrale belangenbehartiging trouw, terwijl anderen meer nadruk legden op concrete lotsverbetering van de arbeiders en de vorming van sterke vakbonden. Sommigen keerden zich juist tegen vakbondsactie en legden sterk de nadruk op de organische eenheid van patroons en werklieden.⁶

Kortom, verzuijing van sociaal-maatschappelijke organisaties was

Fokdagen waren hoogtepunten voor varkenshouders

onder orthodox-protestanten allerminst een vanzelfsprekende zaak. De vrijheid van kerk, onderwijs en politieke organisatie vormde de kern van hun maatschappelijk denken. Dit kwam voort uit de strijd die zij voerden met een liberale overheid, die haar greep op deze terreinen slechts schoorvoetend prijs gaf. Maatschappelijke ordening kwam eerst goed in beeld toen het socialisme greep op de arbeidersklasse dreigde te krijgen.

Toch een protestantse boerenbond

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog brachten enkele ontwikkelingen een protestantse boerenbond dichterbij. Om de eenheid onder de katholieken te bevorderen, dwong de hogere clerus de in

beginsel algemeen christelijke organisaties te katholiceren. Rond 1915 waren de katholieke boerenbonden exclusief katholiek en stonden zij onder supervisie van de bisschoppen. Tegelijkertijd poogden de maatschappijen van landbouw hun elitair karakter af te leggen en meer aansluiting te vinden bij de noden en wensen van de kleinere boer en tuinder. In de meeste provincies slaagden zij er in onder deze groep leden te werven, maar daarmee riepen zij andere problemen op. Veel orthodox-protestantse boeren voelden zich bij de algemene agrarische organisaties toch niet thuis, omdat zij zich ergerden aan zaken als de schending van de zondagsrust en het kermisachtige vermaak, waarmee tentoonstellingen vaak gepaard gingen.⁷

De belangrijkste stoot tot een protestantse boerenbond gaf de Eerste Wereldoorlog. De oorlogsomstandigheden brachten de landbouw in 1917 in grote moeilijkheden. Veevoeder, kunstmest en andere onontbeerlijke zaken konden niet meer geïmporteerd worden. Om de voedselvoorziening op peil te houden vaardigde de overheid een zeer stringente distributiewet uit, die bij de boeren uiterst impopulair was. Vooral de orthodox-protestantse voor mannen raakten hierdoor verontrust. Zij zagen het kiezerskorps op platteland als hun min of meer natuurlijke achterban, maar nu de eerste algemene verkiezingen voor de deur stonden, vreesden zij dat veel boeren en tuinders op agrarische protestpartijen zoals de Plattelandsbond of de Agrarische Partij gingen stemmen. Daarom besloten zij Boaz te ontbinden in drie afzonderlijke werkgeversbonden: het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers, de Christelijke Middenstandsbond en de Christelijke

Boeren- en Tuindersbond, waardoor een platform ontstond waar het ongenoegen geuit kon worden.⁸

Stagnatie

Door de spoedige afloop van de Eerste Wereldoorlog en de snelle normalisatie van economie, kwam de CBTB enigszins in de lucht te hangen.⁹ Als forum om het agrarische ongenoegen te kanaliseren had de bond nauwelijks nog een functie en de taak van bezinningsorganisatie bood ook weinig perspectief. Het ledental vormde daarvan een afspiegeling. In 1920 had de CBTB ruim tweeduizend leden, maar daarna stakte de ledengroei; in 1929 waren het er geen duizend meer. Die aantal stak nogal schril af bij de tachtigduizend leden van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB), zoals de Nederlandsche Boerenbond inmiddels werd genoemd en de vijftigduizend van het Koninklijk Nederlands Landbouwwcomité (KNLC), de overkoepelende organisatie van de maatschappijen van landbouw.

Enkele leiders begrepen dat de CBTB alleen kon uitgroeien tot een gelijkwaardige boerenbond als naast bezinning ook belangenbehartiging en dienstverlening geboden werd. Zij wilden de CBTB uitbouwen met boerenleenbanken, verzekeringsmaatschappijen, accountantskantoren en andere serviceverlening. Daarmee riepen zij grote weerstanden op. De andere standorganisaties hadden geen enkel belang bij concurrentie en toonden zich nauwelijks enthousiast. Het grootste verzet kwam van binnen uit. Een groot aantal CBTB-leden was al aangesloten bij algemene economische instellingen en vrees-

Boerenprotest op 6 september 1917 tegen de verplichte roggeleveranties aan de overheid, op instigatie van de boerenbond.

Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond.

De belangstelling voor de oprichting van een
 christelijke boerenbond in Noord-Brabant was groot.
 Het werd in 1903 door de landbouwers van de
 Christelijke Boerenbond van Noord-Brabant opgericht.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.

De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.

De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.
 De bond was de eerste van zijn soort in Nederland.

Borgstellingen bij de oprichting van een
 coöperatieve exportslachterij in Woensel,
 1903.

de onnodige versnippering van krachten. Daardoor kwam economische dienstverlening nauwelijks van de grond. Ook als politieke pressiegroep slaagde de CBTB niet. De belangrijkste wens van de CBTB was de opbouw van protestants-christelijk landbouwonderwijs. De overheid toonde zich hier in principe wel gevoelig voor, maar de ongunstige economische toestand verhinderde om veel financiën beschikbaar te stellen.

Het uitoefenen van politieke pressie was ook het zwakke punt van de katholieke bonden. Er lagen verschillende politiek hete hangijzers, zoals de aversie van veel boeren en tuinders tegen de invoering van sociale wetgeving, het gebrek aan marktbescherming door de overheid en het uitblijven van een verbeterde pachtregeling, maar de druk van de boerenbonden zorgde niet voor bevredigende regelingen voor de agrarische sector.

Het Boerenbolwerk in wording

De crisis, die de wereld vanaf 1929 in haar greep hield, trof de agrarische sector zwaar. Pas na veel aandringen en na zware druk, waarbij Chr. van den Heuvel, CBTB-vice-voorzitter en tweede-kamerlid voor de ARP, een hoofdrol speelde, greep de Nederlandse overheid in een voerde een uitgebreide en kostbare crisiswetgeving in.²⁰ Omdat de standsorganisaties veel regelingen zelf uitvoerden,

steeg hun prestige, met name dat van de CBTB. Het werd profijtelijk om lid te worden en om zo volledig te kunnen profiteren van de overheidssteun. De CBTB trok nu veel leden en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bereikte het ledental bijna de twintigduizend.

In 1941 werden de standsorganisaties door de Duitsers verboden, maar bleven ondergronds actief. Een belangrijk gespreksonderwerp vormde de versterking van de onderlinge samenwerking. Leden van de vakbeweging waren bij de besprekingen eveneens uitgenodigd, niet alleen om sociale rust te verzekeren, maar ook om een model van agrarische maatschappelijke en sociale ordening te bespreken. De standsorganisaties stelden zich achter dit doel, zij het elk met een eigen motivatie. Binnen de KNBTB had men al langer nagedacht over een andere maatschappelijke ordening, die uitging van het subsidiariteitsbeginsel. Dat hield in dat de overheid geen taken mocht overnemen die door de maatschappelijke organisaties zelf uitgevoerd konden worden. De sociaal-economische ordening was een taak van de bedrijfstakken die een grote mate van zelfbestuur dienden te krijgen.

Hoewel de maatschappelijke ordening binnen de protestants-christelijke sociale organisaties wel besproken werd, was de eenheid van denken veel minder groot. De CBTB had als organisatie met een sterk antirevolutionaire nestgeur meer oog voor de samenwerking tussen werkgevers en -nemers en het tegengaan van staatsinvloed. Het KNLC zag samenwerking vooral als opstap voor ontzuiling van de agrarische belangenbehartiging en de vorming van één algemene standsorganisatie.²¹

De onderhandelaars werden het er over eens na de oorlog een Stichting van de Landbouw op te richten als eerste stap naar ordening van de agrarische bedrijfstak. De stichting wilde streven naar publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, waarbij de overheid bevoegdheden overdroeg aan de sector, zodat belangenbehartiging, het bevorderen van goede sociale verhoudingen en de advisering van overheid en andere instanties in eigen hand kwamen. Het ideaal dat de ontwerpers voor ogen stond, kan getypeerd worden als het waterschapsmodel: binnen de kaders van de wet en het algemeen belang wilde de sector zijn eigen boontjes doppen.

Het Boerenbolwerk

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het Boerenbolwerk snel vorm, waarvan het Landbouwschap, dat in 1954 werd opgericht, het brandpunt was. Het Landbouwschap was bevoegd voor de gehele sector wettelijke verordeningen uit te vaardigen en alle boeren en tuinders waren verplicht lid. Op agrarisch-technisch gebied konden zo veel regelingen tot stand komen. De kracht het Landbouwschap was de spilfunctie in de agrarische belangenbehartiging. Landbouwvoormannen, politici – met in het bijzonder de leden van de vaste kamercommissie voor Landbouw en Visserij, die vrijwel alleen uit landbouwwertergenwoordigers bestond – ministers, bestuurders, ambtenaren en deskundigen beschikten met het Landbouwschap over een ideaal forum voor onderling overleg, waarbij zonder de kritische blik van buitenstaanders zaken gedaan konden worden. Daardoor kon een vrijwel autonome sector ontstaan die een grote mate van vrijheid had om eigen beslissingen te nemen en daarbij kon rekenen op veel overheidssteun. Deze verstrengeling van agrarische belangenbehartiging en over-

heidsbeleid is bekend geworden als het Groene Front. Dit groene Boerenbolwerk kon alleen bestaan bij gratie van een grote overeenstemming over de agrarisch-politieke agenda. Men was het erover eens dat de land- en tuinbouw voor een groot moderniseringsproces stond. Om dat te kunnen realiseren, werd een tweesporenbeleid uitgezet, met als kernbegrippen ontwikkeling en sanering. Perspectiefrijke land- en tuinbouwbedrijven kregen overheidssteun om te moderniseren, bedrijven zonder toekomst werden – ook weer met overheidssteun – gesaneerd. Dit beleid ging zeer goed samen met de vorming van de Europese Gemeenschap, waar de landbouwpolitiek de spil van was en die met veel Brusselse steun werd uitgebouwd.

De standsorganisaties werkten vol enthousiasme aan de uitbouw van het Boerenbolwerk, maar van hen werd wel verwacht dat zij de achterban in het gareel hielden, ook als er pijnlijke saneringoperaties nodig waren. Afgezien van enkele erupties van boerenonrust, zoals het kortstondige succes van de Boerenpartij, slaagden zij

snel.¹² Aan dit afkalvingproces lag een culminatie van factoren ten grondslag. Voor een deel ging het Boerenbolwerk aan haar eigen succes ten onder. De modernisering van de land- en tuinbouw slaagde zo goed dat er grote overschotten ontstonden die nergens te verkopen waren. De moderne landbouwmethoden hadden ook grote consequenties voor natuur en milieu, waardoor tegenbewegingen opkwamen die steeds meer invloed kregen. Ook slokte het landbouwbeleid zoveel nationale en Europese financiën op, dat de regeringen niet aan bezuinigen ontkwamen. De modernisering en sanering zorgden daarnaast voor een uitdunning van de agrarische sector. In 1950 was nog ruim dertien procent van de beroepsbevolking in deze sector werkzaam, in 1973 was dit percentage gedaald tot iets meer dan vijf. Daarmee verloor de land- en tuinbouw sterk aan politieke relevantie. Het CDA kwam steeds meer alleen te staan als representant van de agrarische sector.

Sociaal-culturele factoren hebben een niet te onderschatten effect

Het Gevaar voor den Boer

daarin tot het eind van de jaren zeventig. De standsorganisaties gebruikten daarbij hun succes als belangenbehartigers, maar de christelijke standsorganisaties hadden extra ijzers in het vuur. Na de Tweede Wereldoorlog werd het christelijk landbouwonderwijs in hoog tempo uitgebreid. KNBTB en CBTB werden daardoor ook belangrijke onderwijsorganisaties, waarin veel bestuurlijke energie gestoken werd. Bij moeilijke beslissingen konden zij terugvallen op hun christelijke identiteit. De leiderscultuur, die nog lang een rol speelde binnen de confessionele organisaties, vergemakkelijkte dit.

Groen of christelijk

Tot ongeveer 1980 wist het Boerenbolwerk redelijk stand te houden. Daarna verdampte het belangennetwerk van het Groene Front

gehad in de afkalving van het landbouwfront. Secularisatie, individualisering en ontzuiling verminderden de interne cohesie van de standsorganisaties. Hierin liep het platteland niet zozeer achter op de stedelijke gebieden, maar deze processen verliepen wel langzamer en geleidelijker. Het is opmerkelijk dat in het midden van de jaren zestig in de CBTB en de KNBTB al uitvoering werd gediscussieerd over de identiteit in een veranderende samenleving. Beide bonden kwamen tot de conclusie dat de eigen grondslag nog altijd relevant was voor hun werk en bij de cultureel-maatschappelijke vorming van de leden.

Toch zorgde de combinatie van agrarisch-economische problematiek en het verlies van het belang van de identiteit ervoor dat de confessionele boerenbonden langzaam maar zeker verbrokkelden.

Sectorale belangen kregen voorrang boven het algemeen agrarisch belang. De positie van de christelijke bonden werd min of meer onhoudbaar toen steeds meer christelijke organisaties en instellingen hun identiteit prijsgaven. De positie van het christelijk landbouwonderwijs is daarvan een voorbeeld. In de grote schaalvergrotingsoperaties dienden de scholen te kiezen voor opgaan in het christelijk onderwijs of samen te werken binnen het algemeen bijzonder landbouwonderwijs. Vrijwel alle scholen kozen op den duur voor 'groen' en niet voor 'christelijk'. Daarmee leden de christelijke boerenbonden een belangrijk functieverlies. Opgaan in de niet-confessionele Land- en Tuinbouworganisatie Nederland werd onvermijdelijk. Dat gebeurde in 1995.

Verzuiling en ontzuiling

Het was niet vanzelfsprekend dat de agrarische belangenbehartiging zou verzuilen. Dat katholieken toch voor een verzuilde standsorganisatie kozen had vooral te maken met hun minoriteitpositie in de Nederlandse samenleving, de hiërarchische structuur van het rooms-katholieke leven en de sterke concentratie in het Zuiden van het land. Bij de protestants-christelijke boeren en tuinders speelden deze factoren veel minder en het leek er ook lange tijd op dat zij binnen de maatschappijen van landbouw hun weg vonden. Toen de CBTB toch werd opgericht, stond politieke opportuniteit voorop. Als bezinningsorganisatie sprak de bond niet erg aan en de CBTB kreeg eerst wervingskracht toen de bond zich ontpopte als politieke en economische belangenbehartiger. Desondanks wist de CBTB de meerderheid van de protestants-christelijke boeren en tuinders niet te bereiken.

De ontzuiling was eveneens een combinatie van economisch-agrarische en sociaal-culturele ontwikkelingen. De snelheid waarmee het Boerenbolwerk afkalde was een afspiegeling van de grote problemen waarmee de sector worstelde. Het ideologisch geïnspireerde harmoniemodel dat zo lang had gewerkt, werd verdrongen voor een strijdmodel, waarin een evenwicht nog niet gevonden lijkt.

Personalia:

Rolf van der Woude werkt als historicus bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij publiceerde eerder over landbouwgeschiedenis. Telefoon: 020-4445275, e-mail: re.van_der_woude@dienst.vu.nl. Adres: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) De Boelelaan 1105 1081 HV Amsterdam

Noten

- 1 Diepenhorst, P.A. "Het geestelijke voorop" in: *Werkgevers onder eigen banier* (Utrecht, 1918) 4965.
- 2 Zie hiervoor Poel J.M.G. van der, *Heren en boeren: Een studie over de commissien van den landbouw (1805-1851)* (Wageningen, 1949) Enkele nieuwere studies over de maatschappijen van landbouw zijn: Bieleman J., Elerie J.H.N., Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Boerenlandenschap in beweging; anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen, 1994; Bieleman J., e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995); Coster W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselse Landbouw Maatschappij 1871-1996* (Zwolle, 1996)
- 3 Zanden J.L. van, *The first green revolution. The growth of production and productivity in European agriculture 1870-1914*. Niet gepubliceerd researchmemorandum Vrije Universiteit Amsterdam (Amsterdam, 1988).
- 4 Zie hiervoor de ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de katholieke boerenbonden verschenen gedenkboeken: Duffhues T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Nijmegen, 1996); Korsten J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland, 1996); Smits M., *Boeren met beleid.*

Dedemsv. Coöp. Stoomzuivelfabriek
„OP HOOP VAN ZEGEN“.

Zij die **LID**
van bovengenoemde
vereeniging wenschen
te worden, kunnen daaromtrent in-
lichtingen bekomen bij een der Be-
stuurleden, of aan de fabriek.

Namens 't Bestuur:
JOH. v. d. GRAAF, Voorz.

De Staatscourant
van 29 April 1903
no. 100, bevat de
STATUTEN der
Coöperatieve Vereeniging
DE BOERENLEENBANK
te **SLUIS 7.**
J. A. BERENDSEN.

De wettelijk verplichte
publicatie in kranten

Honderd jaar Katholiek Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (Nijmegen, 1996) en Smits M., *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (Nijmegen, 1997). Eerder verscheen: Marrewijk J.M. van (red.), *Blijvende dynamiek. 75 jaar Geschiedenis van de Katholiek Land- en Tuinbouwbond LTB* (Haarlem, z.j. [1990]).

5 Werkman P.E., "Rijken en armen ontmoeten elkander? De protestantse organisaties van werkgevers en werknemers (1876-1940)" in: Bruijn J. de (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1914* (Amsterdam, 1987) 113-135, 119.

6 Zie hiervoor Woude R. van der, "Beginsel boven belang? De ontwikkeling van de identiteit van de protestants-christelijke vakbeweging in een eeuw congresseren en confereren" in: *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging 3* (nog te verschijnen)

7 Veel boeren en tuinders waren indirect lid bij een maatschappij van landbouw, omdat aansluiting bij een coöperatie, boerenleenbank of aan- en verkoopcentrale vaak een verplicht lidmaatschap inhield.

8 Formeel bleef Boaz bestaan; als overkoepelend overlegorgaan, maar vervulde die functie nauwelijks en werd in 1932 opgeheven.

9 Voor de (voor)geschiedenis van de CBTB zie: [Diepenhorst P.A., Heuvel Chr. van den,] *Gedenkboek CBTB 1918 1948* (z.p., z.j. [1948]), Woude R. van der, "Voor 'de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven! De protestants-christelijke land- en tuinbouworganisatie als onderdeel van de christelijk-sociale beweging tot 1940" in *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging 2* (1998) 140-155.

10 Zie: Leemhuis A.M.J., "De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)" in: Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Groningen, 1991) 5777.

11 Zie Rip W., *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Wageningen 1952). Rip was van 1937 tot 1953 algemeen secretaris van de CBTB en de belangrijkste onderhandelaar namens de CBTB.

12 Een kort overzicht van de afbraak van het Groene Front geeft: Vries J. de, "Staat en landbouw" in: *Facta 4* (1996) no. 5, 12-16.

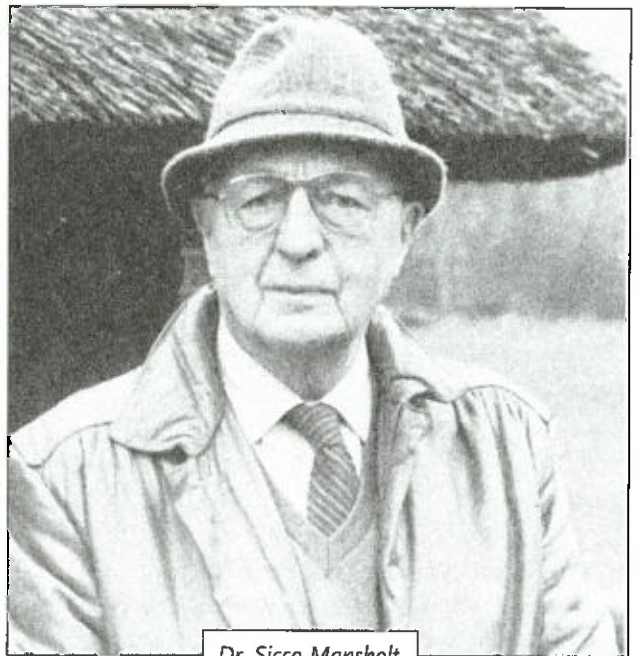
De derde ramp

Het reguleringsoffensief van de rijksoverheid in het midden van de twintigste eeuw

"We hebben hier drie rampen gehad: de oorlog, de watersnood en de herverkaveling", zo luidde in de jaren 1960 een gezegde in de 'Zak' van Zuid-Beveland. Voor fijnproevers werd daar nog aan toegevoegd: "Die laatste was het ergst, want die werd ons door mensen aangedaan." Blijkbaar bedoelde men daarmee: door eigen mensen, door rijksambtenaren en uitvoerende technici van de ruilverkaveling. De boeren in de zeven betrokken gemeenten ervoeren de ruilverkaveling na de watersnood van 1953 zeker niet algemeen als 'streekverbetering', zoals de officiële naam ervoor luidde. Integendeel, de honderden kleine boeren en fruitkwekers in de regio tussen Ellewoutsdijk en Hoedekenskerke (5200 hectare groot) hadden het idee dat, wanneer er iets te verbeteren zou zijn, ze dat zelf wel zouden doen. Het ging toch veel beter dan in de jaren dertig? In het zuidoosten van 'de Zak' waren heel wat landarbeiders sinds die tijd zelfs zelfstandig boer of fruitkweker geworden - in sociaal opzicht een enorme promotie.

- Jan Zwemer -

Net als veel van de bestaande, waren hun bedrijfjes gericht op 'overleven' en nog maar in bescheiden mate opgenomen in de geldconomie. Zij werkten bijvoorbeeld als het druk was voor een grote boer, die in ruil daarvoor hun land kwam ploegen en bewerken met machines. Zo hoefden ze zelf nauwelijks te investeren. Dat de ambtenaren bij de financiële aspecten van de herverkaveling deze mensen net zo behandelden als de gewone commerciële boeren, waar de regelgeving op afgestemd was, konden ze niet waarden. Bovendien had de oudere generatie niet veel belangstelling voor de verhoging van de efficiency die door de 'streekverbetering' bereikt werd. Ze

Dr. Sicco Mansholt

waren helemaal niet gewend aan de vrije tijd die erdoor ontstond - 'over koom en gos (gras) lope' werd in het traditionele Zeeland niet hoog aangeslagen. Dat het hele complex aan 'verbeteringen' (grotere percelen, agrarische en huishoudelijke voorlichting) van buitenaf kwam, maakte het 'oneigen' en onbemind. 'Instantiemoetheid' was dan ook een veel voorkomend verschijnsel in 'de Zak'.¹

Beheersingsmotief

Het was een algemeen voorkomend verschijnsel in naoorlogs Nederland: de vele regelingen van overheidswege (veel meer dan vóór 1940) waren zelden of nooit toegesneden op de individuele of regionale situatie. "De naoorlogse samenleving", aldus Roel Kuiper, "werd in hoge mate vormgegeven door economische middelen, politieke middelen, technische middelen... De middelen hebben een eigen perspectief en nemen de mensen daarin mee." Beheersing van de samenleving was het onderliggende motief van de naoorlogse regeringen en dat gold zeker ook de landbouw. In de allereerste naoorlogse jaren werden de regeringen geleid door hun behoefte aan deviezen (dus aan concurrerende exportproducten) en aan goedkoop voedsel voor de bevolking. Het resulteerde in een kunstmatig laag

houden van de landbouwprijzen, wat lage landarbeiderslonen vergde. Dat veroorzaakte weer een grote trek van de arbeiders uit de landbouw naar onder meer het bouwvak. Knarsetandend moesten (vooral de grote) boeren die leegloop aanzien. Hier en daar werden in drukke perioden zwarte lonen betaald, ver boven het contractloon, maar de overheid paste een strenge controle toe. Zo werden in het voorjaar van 1947 als afschrikwekkend voorbeeld drie boeren in West-Brabant veroordeeld tot boetes van vijf- en zesduizend gulden voor het betalen van 85 in plaats van 70 cent per uur.²

Op die periode van geleide economie volgde de landbouwpolitiek van Minister Sicco Mansholt, die vanaf 1948 deel uitmaakte van de regering. Hij introduceerde een beleid met liberale trekken: alleen de sterkste bedrijven moesten overleven omwille van de efficiëntie. Mansholt had vervolgens in de jaren vijftig het tot stand brengen van een gemeenschappelijke EEG-markt hoog in het vaandel staan. Die markt bood "geen enkele aanmoediging om de kwaliteit te verbeteren", zoals hij zelf in een terugblik moest toegeven. Integendeel, zij werkte "een gelijkschakeling naar beneden" in de hand. Maar juist kleine boeren waren gewend om kwaliteit te leveren door intensieve bewerking van hun land. De Zeeuwse landbouw in zijn algemeenheid vertoonde een soortgelijke hang naar kwaliteit: er waren traditioneel veel arbeidskrachten per hectare beschikbaar. Ruim 37 procent van de Zeeuwen werkte bij de volkstelling van 1947 nog in de landbouw. Weerstand tegen inmenging lag om meer redenen voor de hand: de Zeeuwse boerenstand had tot in de jaren 1930 en 1940 in de lokale samenleving min of meer ongehinderd de dienst uitgemaakt en was qua instelling bijzonder liberaal - dat gold ook voor de professionele boeren.³

Liberalisme, in de zin van een stellige weerstand tegen overheidsinmenging, werd echter na 1945 door geen enkele invloedrijke politieke partij meer voorgestaan. De liberale VVD legde zich in feite neer bij Mansholts van bovenaf gestuurde landbouwpolitiek. Alleen de SGP kende het begrip 'kleinbedrijf' nog een positieve lading toe. In de loop van de jaren 1950 pasten ook de grote boerenorganisaties hun ideologie aan en begonnen ze sanering van de zwakkere bedrijven als een zaak van het algemeen belang voor te stellen. Juist in Zeeland kwam de teruggang in de landbouwsector, die die aanpassing mede veroorzaakte, later dan in de rest van het land: pas na 1960. Dat kwam ten dele door de snelle mechanisatie waar de Zeeuwse boeren vanaf 1948 toe waren overgegaan. Omdat zij nog relatief veel arbeiders in dienst hadden, konden zij bezuinigen door hen te vervangen door machines. Heel wat kleine boeren in Zeeland profiteerden mee van die mechanisering en hadden als potentieel slachtoffer al heel weinig oren naar sanering. Het ging ook hen in de jaren vijftig immers nog goed. Sommigen waren voor een deel tevens fruitteler en de fruitteelt had vanaf 1945 een gouden tijd doorgemaakt.⁴

Haagse regels

De inmenging van de overheid, ook wanneer zij niet perse op sanering gericht was, had een sterk regulerend karakter en zoals gezegd was haar regelgeving zelden of nooit toegesneden op het individuele geval. Het was in de jaren 1930 al zo geweest met de crisissteun voor de landbouw: de kleinste boeren en landarbeiders die ook land pachtten, vielen in geen enkele regeling - heel wat van hen hadden uit protest op de NSB gestemd, met name op Tholen en in Zuid-Beveland. De regelgeving van de distributie-economie in de jaren

1945 tot 1947 was eveneens gemaakt voor een 'gemiddelde' situatie. In de delen van Zeeland met veel kleinbedrijf en weinig economische specialisatie, leidde dat soms tot forse spanningen. Daar bestonden nog niet zo veel schakels tussen producent en consument, maar daar hielden de Haagse regels geen rekening mee. Die ging uit van een minder traditioneel model en van meer tussenschakels. Daarom werd de distributie-economie in dergelijke regio's meer dan elders als ongewenste bureaucratie ervaren.

Zo was het voor pluimveehouders verplicht geworden om eieren via de tussenschakels van de veiling en de grossier aan de melkboeren te leveren. Dat betekende dat de eieren lang niet meer vers waren wanneer ze bij de klanten terechtkwamen. Tot voor kort had elke Zeeuwse melkboer zijn eieren nog betrokken bij een boer in de directe omgeving en waren ze kakelvers. Hoe absurd de situatie was, bewijst het verhaal van een melkboer uit Yerseke die beboet werd voor het omzeilen van de veiling. Nadat de rechter tien gulden boete geëist had, fluisterde deze de melkboer in het oor: "Ik heb óók altijd verse eieren van de melkboer; je moet zorgen dat die lui ze niet vinden, hé." Met 'die lui' werden de opsporingsbeambten van de CCD (Crisis Controle Dienst) bedoeld, die er praktijken zoals kruisverhoren en dreigementen op na hielden. Mede omdat de CCD voor een deel nog werkte met personeel dat ook onder de Duitse bezetting dienst gedaan had, was ze onder boeren en middenstanders erg impopulair.⁵

Ook de kleinhandel in fruit werd verplicht om bij een grossier in te kopen in plaats van rechtstreeks op de veiling. Het betekende een extra hoge prijs waar de consumenten niet aan gewend waren - het betekende anderzijds ook dat fruit dat vlot aan bederf onderhevig was te laat bij de consument aankwam. De traditionele situatie dat

aan bederf onderhevige soorten appels gedurende de oogsttijd en kort nadien beschikbaar waren en ook algemeen gegeten werden, werd zo bijvoorbeeld belemmerd. In 1946 werden de detailhandelaars de dupe van de te hoge prijsstelling voor goudreinetten: de fruittelers in Zuid-Beveland verkochten hun appels in reactie daarop rechtstreeks aan de consument en dat viel absoluut niet te controleren. De kleinhandelaars in de streek overwogen daarop in staking te gaan - alleen toen de Minister met strafmaatregelen dreigde, moesten ze inbinden. Het voorbeeld kan moeiteloos worden aangevuld: dat van de gedupeerde winterpeentelers te Waarde, de sanering van de kleinschalige klompenindustrie in Zeeuws-Vlaanderen, de door de valutapolitiek stilgelegde export uit de grensstreek naar België, enzovoort.⁵

In de bijzondere kwestie van de huisslachtvarkens vielen producent en consument samen. Zowel boeren als landarbeiders, maar ook veel Zeeuwse dorpsmensen buiten de agrarische sector, mestten traditioneel een 'keu' die in november geslacht en ingemaakt werd - van het vlees werd bijna het hele jaar gegeten. Het was een van de middelen waarmee de armste bevolkingsgroepen het inkomen in natura nog wat konden aanvullen. De 'beperking van de varkensstapel' van de naoorlogse regering stuitte dan ook op fel verzet. De maatregel was bedoeld om te voorkomen dat graan dat voor brood bestemd was, als veevoer gebruikt zou worden. Bovendien wilde men het slachten zonder vergunning, dat tijdens de bezetting sterk toegenomen was, terugdringen. Er was immers een groot gebrek aan vlees, vooral aan vlees dat normaal in de handel kwam en via de distributie aan de bevolking verkocht kon worden. In de loop van 1946 bleek het wereldvoedseltekort veel groter dan eerst was aangenomen en havenstakingen in Amerika vertraagden het verschepen van Amerikaans graan naar Nederland aanzienlijk. In het voorjaar van 1946 besliste de minister dat alleen nog mensen met een hoofdberoep in de landbouw, een slachtvarken zouden mogen mesten.⁷

Het regende protesten - onder meer van de Katholieke Arbeidersbeweging in Brabant en Limburg. De petitie die zij aan de minster aanbood was door 200.000 mensen ondertekend en werd gesteund door de Raad van Vakcentrales. De actie kreeg in Zeeland de vorm van protestvergaderingen, georganiseerd vanuit de varkenshoudersverenigingen.⁸ De Zeeuwse handelaren in varkens beloofden niet mee te zullen werken aan het wegvoeren van dieren die buiten de regels vielen. Zelfs een deel van de CCD-ambtenaren en het hoofd van de distributie in Zeeland (de 'voedselcommissaris') steunden de actie, evenals de boerenorganisatie ZLM en de West Zeeuws-Vlaamse Vereniging van Burgemeesters en Gemeentesecretarissen. Men was onder meer verontwaardigd over het feit dat bejaarden geen varkens meer zouden mogen houden; die waren immers niet meer in de landbouw werkzaam. Het argument van de overheid dat er tekort aan veevoer zou zijn, vond men ongeldig: zemelen waren er in overvloed. En werden de 'keuen' in Zeeland niet traditioneel gevoerd met de allerkleinste aardappelen die in bijna elk tuintje verbouwd werden en die je bovendien altijd mocht rapen op het land na de oogst? In juli 1946 volgde een geslaagd onderhoud met de betreffende minister: ieder die kon aantonen over genoeg voedsel te beschikken, kon een slachtvarken blijven houden.⁹

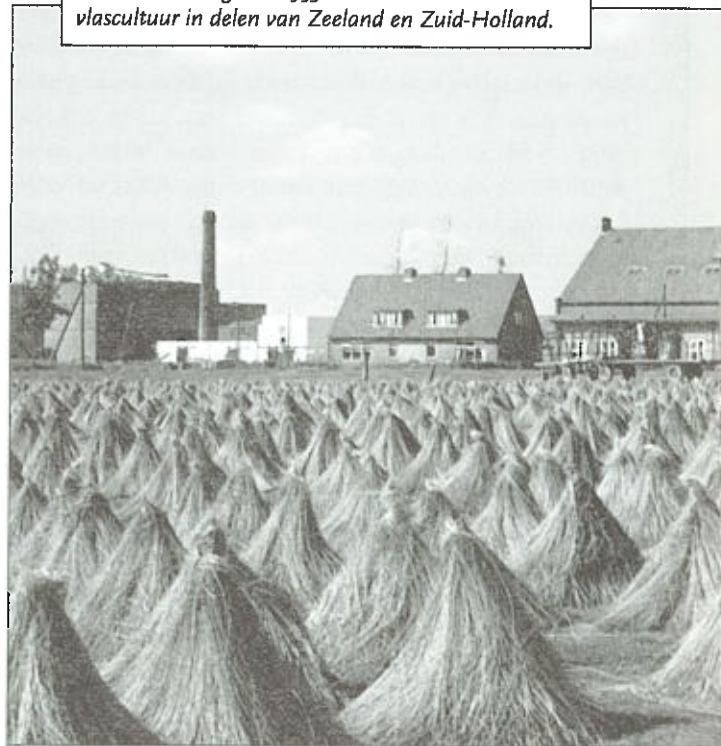
Het grote boerenprotest

Later in de jaren veertig stelde heel Zeeland zich afwijzend op tegen-

over de door de overheid opgelegde afroming ('standaardisering') van alle consumptiemelk in fabrieken. In de provincie waren nog zeshonderd boeren die ook melkboer waren en achthonderd boeren die aan huis melk verkochten. Vervoer naar de fabriek en vandaar weer naar de consument vonden alle betrokkenen onnodig 'slepen'. De maatregel in 1949 bedoeld om de aanschafprijs van melk laag te houden - in het belang van de consument. Maar in de Zeeuwse situatie, waar dikwijls direct aan de consument geleverd werd, was de prijsstelling geen probleem. In hetzelfde jaar volgde de verplichte keuring van slachtvarkens - veel gemeentebesturen weigerden vervolgens het verzoek van de Nederlandse Slagersbond om het slachten in slachthuizen verplicht te stellen. De traditionele slacht-aan-huis kon daarom nog zo'n twintig jaar gehandhaafd blijven.¹⁰

De jaren 1950 werden allengs de jaren van het grote boerenprotest, met name in de provincies met veel veehouderij - Zeeland was daar niet bij. Aanleiding was eerst de verplichte aansluiting bij de 'Gezondheidsdienst voor tuberculose bij het rundvee' en daarna de verplichte aansluiting bij het Landbouwschap. Gewetensbezwaarden uit SGP-kring (tegen inenting) en kleine boeren van de zandgronden die weinig baat zouden hebben bij het Landbouwschap maar wel voor het lidmaatschap moesten betalen, werden gearresteerd. De harde confrontatie die volgde, legde de basis voor de snelle opkomst van de Boerenpartij. In Zeeland haalde deze protestpartij steeds ongeveer het percentage dat zij landelijk ook haalde. Daarbij kwamen relatief veel stemmen uit Zeeuws-Vlaanderen, een gebied met een sterke anti-Haagse traditie, dat ook de haard geweest was van de beweging tegen de 'huisslachtbeperking' in 1946. De zeven gemeenten uit de Zak van Zuid-Beveland waar de herverkaveling vanaf 1954 zo slecht ontvangen was, scoorde niet opvallend hoog - maar wel steeds iets hoger dan het provinciale gemiddelde voor de Boerenpartij.¹¹

De overstroming van 1953 maakte een eind aan de vlascultuur in delen van Zeeland en Zuid-Holland.

Geert Mak

"In Den Haag werden de problemen van het platteland... beschouwd als marginale kwesties", staat ergens in de epiloog van Geert Maks bekende epos over het verdwijnen van de boerenstand als drager van de plattelandscultuur *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Mak laat er geen misverstand over bestaan dat die problemen van het platteland goeddeels door die zelfde Haagse overheid in de hand gewerkt zijn. Daarnaast vraagt hij zich af waarom de boeren alle regelgeving en de eruit voortvloeiende veranderingen 'zo gelaten over zich lieten komen'. "In zekere zin", zo luidt zijn verklaring, "werden de grillen van de politiek op dezelfde manier opgevat als een overstroming of het uitbreken van varkenspest. Je moest je daar in je eentje zo mogelijk tegen indekken, maar verder was er niets aan te doen."¹²

Maks boek laat zien hoe de melkveehouderij in eerste instantie aan het begin van de jaren zestig, maar nog veel harder in de jaren na 1984, getroffen werd door overheidsingrijpen.¹³ Eerstgenoemde periode valt ongeveer samen met of ligt in elk geval in het verlengde van de jaren waarin de kleine boeren op de zandgronden zich verzetten tegen de overheid. Dat daarvoor, in de tweede helft van de jaren veertig periodiek forse ontevredenheid heerste onder kleine boeren en aanverwante categorieën kleine ondernemers, is veel minder bekend. De mislukte huisslachtbeperking en het verzet tegen de verplichting voor eieren of de melkstandaardisatie, zijn blijkbaar in de vergetelheid geraakt. Het zijn onderwerpen die gemakkelijk afgedaan kunnen worden als uitvloeisel van de bezetting; morren tegen de distributie zoals dat onder de bezetting ook gebeurd zou zijn wanneer de Duitsers voor morren ontvankelijk waren geweest.

Dezelfde conflicten passen echter naadloos in het grote beheersings-offensief van de Nederlandse overheid na 1945 - wat de landbouw betreft al enigszins begonnen met de voorwaarden waaronder het Rijk de crisissteun in de jaren 1930 verstrekke. Dat beheersingsoffen-

sief deelt naar mijn mening de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw in twee delen: de periode tot 1940 en de jaren na 1945. De historici die de breuk in de jaren 1940 relativeren door te verwijzen naar "het spoedige herstel van de verzuilde verhoudingen, de terugkeer van de oude elites, de snel hervonden stabiliteit en de aanpassingsmentaliteit van de bevolking",¹⁴ hebben onvoldoende oog voor de radicale breuk met de liberale staatsonthoudingsidee in deze periode. Van een 'aanpassingsmentaliteit' was bovendien lang niet algemeen sprake, zoals de hierboven aangehaalde Zeeuwse voorbeelden aangeven.

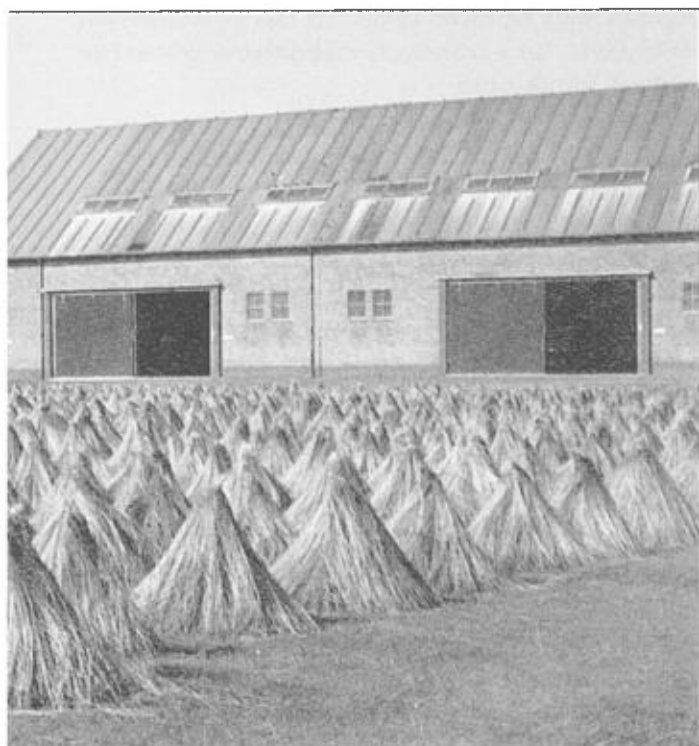
Daarnaast relativeren ze ook de door Mak veronderstelde 'natuurlijke' gelatenheid van de boeren tegenover overheidsingrijpen. Het lijkt er eerder op dat dit beheersingsoffensief, juist doordat het bestond uit allerlei kleinere offensieven, pas op de lange duur de landbouwers murw maakte. Gelaten waren althans de Zeeuwse boeren in de jaren veertig en vijftig nog lang niet. Van de boeren in het zuidoosten van de Zak van Zuid-Beveland werd in 1959 bijvoorbeeld niet alleen gemeld hoe ze zich afzetten tegen de instanties, maar ook dat ze voor zichzelf volop perspectieven zagen. Ze waren zich er echter wel van bewust dat ànderen in de streek het niet zouden redden - en dat beantwoordt weer wel aan de door Mak geconstateerde tweeslachtige houding van enerzijds gelatenheid en anderzijds je eigen, individuele maatregelen nemen.¹⁵

Personalia

Dr. Jan Zwemer is freelance historicus en publiceerde over de geschiedenis van de bevindelijk-gereformeerden en over de geschiedenis van Zeeland. Adres: ds. D.S. Wouwestraat 8, 4353 AJ Serooskerke, telefoon: (0118) 59.24.71.

Noten

1. Bovendien werden de diverse instanties gemakkelijk met elkaar verward, C. de Galan, 'Streekverbetering in de Zak van Zuid-Beveland', in: *Zeeuws Tijdschrift* (1959) nr.4, 112-119; Mededelingen J.C. Rooze-Stouthamer te Ellewoutsdijk. Achteraf werd toegegeven dat de herverkaveling niet met de nodige voorzorg gepaard was gegaan (evenals op Tholen) omdat die door de Watersnoodramp plotseling noodzakelijk geworden was.
2. R. Kuiper, *Op zoek naar de samenleving. Over anti-utopisch denken en politieke verantwoordelijkheid* (Rotterdam, 1999) 12, 13; Jan P. Zwemer, *Zeeland 1945-1950* (Middelburg, 2000) 525.
3. S. Mansholt, *De crisis* (Amsterdam, 1975) 87.
4. Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992) 236; M.C. Verburg, *Zeeland 1940-1990. Economische ontwikkeling in het licht van de ruimtelijke economie en de economische geografie* (Vlissingen, 1996), 147; Liberalisme en socialisme bewogen zich in de jaren 1950 naar elkaar toe: het bedrijfsleven kon floreren en overheidsinmenging, mits niet te veel, werd getolereerd. Over de liberale trekjes van de regeringen eind jaren vijftig en de liberale factor binnen de PvdA, zie: Ch. van Estrik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam, 1984) 166-171.
5. Mededelingen A. Goeman te Yerseke.
6. Zwemer, *Zeeland 1945-1950*, 198-199.
7. *Ibid.*, 192-193.
8. Dat waren onderlinge verzekeringsfondsen van zo goed als alle varkensbezitters van één dorp.
9. Zwemer, *Zeeland 1945-1950*, 193-195.
10. *Ibid.*, 633.
11. In de dorpen met de meeste klein-landbouwers, Baarland, Driewegen, Ellewoutsdijk en Oudelande waren de TK-percentages voor de BP zelfs lager dan in de drie andere gemeenten Hoedekenskerke, Ovezande en 's Gravenpolder. Een uitzondering vormen Baarland en Ellewoutsdijk in 1959 (2,7 en 3,0 %) en Oudelande in 1967. De twee eerste gevallen zouden terug te voeren kunnen zijn op de herverkaveling, maar in het algemeen lijken andere factoren een rol te spelen. Zo trok de BP waarschijnlijk veel stemmen weg van de KVP.
12. Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd* (Amsterdam, 1996) 275, 278-279.
13. *Ibid.*, 85, 93.
14. i. Weijers, *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse School en de Nederlandse roman 1945-1955* (Rotterdam, 1991) 7.
15. Mak, *Hoe God verdween*, 279, zie ook: De Galan, 'Streekverbetering', 113.

Weg met het Nationaal

Er moet een Nationaal Historisch Museum (NHM) komen, roept historisch Nederland in koor. Er is namelijk geen plek waar je een samenhangend overzicht krijgt van de Nederlandse geschiedenis. Sinds de jaren 1920 hebben we de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum, maar het museum wil daar sinds de komst van directeur Ronald de Leeuw van af. De afdeling wordt relatief weinig bezocht, dus kunnen de voorwerpen uit de verschillende collecties beter worden geïntegreerd. Zo wordt het museum weer een eenheid en wordt de opstelling levendiger, is de gedachte. Tussen de kunstzalen vind je voortaan ruimten met een historisch thema. Maar dat zullen er niet veel kunnen zijn. De historische voorwerpen vormen maar tien procent van alle collecties tezamen en in het Rijksmuseum weegt de esthetische waarde nu eenmaal zwaarder dan de historische zeggingskracht. De geschiedenis valt dus weg als basisverhaal. Vandaar dat de Raad voor Cultuur zich uitsprak voor een NHM. Het *Historisch Nieuwsblad* begon vast met de inrichting door in negen andere musea te gaan winkelen.¹

- Gerard Raven -

Maar er is meer aan de hand. Veel provinciale en grotere stadsmusea zijn *gemengde of brede musea*, waar vooral veel aandacht is voor kunst. Zij hebben de geschiedenis de wacht aangezegd. Die werd in het beste geval verbannen naar een aparte, tweederangslocatie, zoals gebeurde in Arnhem en nu wordt nagevolgd in Groningen en Maastricht. Andere musea maken het zich gemakkelijker: daar is nog wel een kelder of zolder over. Ook in het Centraal Museum te Utrecht geldt de leus 'eenheid in veelheid', dus geïntegreerde presentatie van collecties. Als er geen historische wissel-expositie is moet je met een loep op zoek naar een tijdelijke *projectkamer* rond een historisch thema. Omgekeerd hebben veel historische musea de moderne kunst in huis gehaald als middel om te scoren bij de lokale politiek. Kortom, de kunst heeft de geschiedenis overtroefd.

Waarom willen we dan zo graag een apart NHM? Daarvoor zijn verschillende argumenten aangedragen. Laten we die eens tegen het

licht houden. Dat is ook interessant voor historische musea in het algemeen.

De historische kennis gaat achteruit, te beginnen in het onderwijs

De parate kennis van de Nederlander is misschien teleurstellend, maar het historisch inzicht was vroeger zelfs nog minder, met zijn accent op feiten. In het voortgezet onderwijs komt het vak er nu niet slecht af, afgezien van VBO. Bovendien zijn tegenwoordig ook middelbare scholieren steeds vaker in het museum te zien. Meer dan ooit tevoren is de postmodernistische Nederlander geïnteresseerd in geschiedenisverhalen, zoals blijkt uit boeken van Simon Schama en Geert Mak. Daarnaast verschijnen ook weer goede totaaloverzichten van de Nederlandse, regionale en lokale geschiedenis, waarin de zwarte bladzijden niet vergeten zijn.

Er is behoefte aan een collectief geheugen

Het NHM zou bijdragen aan de nationale identiteit, omdat deze dreigt te verdwijnen in Europese verbanden en globalisering. Het historisch museum wil inderdaad betekenis geven aan de voorwerpen die je ziet. Volgens Willem Frijhoff maken ze de geschiedenis tastbaar en helpen ze je die toe te eigenen. Zo kunnen we steeds opnieuw onze eigen identiteit definiëren.

Nu hebben Nederlanders niet veel nationaal bewustzijn; zij voelen zich volgens een recent onderzoek dubbel zoveel verbonden met hun stad of streek als met hun land. Toch is het veelzeggend dat landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk geen nationaal historisch museum hebben. Je vindt ze juist in landen die met hun identiteit worstelen, zoals Duitsland, Rusland en de VS. En geven die musea dan inderdaad stof tot nadenken? Bij mijn bezoek aan de twee laatstgenoemde musea viel me dat tegen. En het *Haus der Geschichte* heeft een benadering vanuit hedendaagse vraagstukken die de Raad voor Cultuur nu juist niet bevalt.

Ergens moet je een consistent en integraal verhaal zien van de Nederlandse geschiedenis

Een geïntegreerd verhaal leert je hoe het Nederland van nu is ontstaan, zodat je er genuanceerd over kunt denken. Terecht wees Jos Palm er al op dat het niet eenvoudig is om de moeizame weg naar bijvoorbeeld democratie of gelijkheid te visualiseren. Dat kan alleen door uit te gaan van historische drama's, zoals de executie van Johan van Oldenbarnevelt.² (Nog lastiger zou het worden als je zou willen laten zien dat het vooruitgangsgeloof nogal westers van aard is, dat de geschiedenis lineaire en cyclische elementen bevat.) Hoe kan het NHM dat allemaal waarmaken? De afdeling Nederlandse Geschiedenis is bovendien altijd al beperkt van opzet geweest, met zijn accent op politieke, militaire en overzeese onderwerpen. Misschien verwachten historici wel teveel van historische musea. Een museum is immers een kijkfeest, geen boek vol genuanceerde visies.

Mijn conclusie is dat het NHM niet zal bieden wat er van verwacht wordt. Sterker: het is een nieuwe concurrent. Een apart NHM zou meteen met een geldprobleem zitten. Laat de taak dus bij de brede

Historisch Museum

musea, die immers financieel het best bedeed zijn en niet voor niets historici in dienst hebben. Nederland heeft verder al een enorme dichtheid aan historische musea, zowel lokale/regionale als naar thema, zoals over de spoorwegen en het verzet. Die worden na de kunstmusea het beste bezocht.

We zagen al hoezeer mensen zich met hun streek verbonden voelen; juist door de historische processen in je eigen woonomgeving of in een bepaald thema te zien doorwerken komt de nationale geschiedenis dichtbij. Kijk maar naar de prachtige nieuwe inrichting van het Amsterdams Historisch Museum (vanaf 1800) met haar aandacht

'Levende geschiedenis' in museum Flehite, Amersfoort.
Foto: Wim Koerts

voor 'gewone' mensen. Het uitgangspunt voor de herinrichting van een ander stadsmuseum, Museum Flehite Amersfoort, is een groot stadsgezicht waarop de bekende historische gebouwen te zien zijn. Via de verhalen daaromheen komen de nationale ontwikkelingen vanzelf aan bod, zoals de middeleeuwse bedevaarten. Wat de themamusea betreft neem ik de Hervorming als voorbeeld. Kan het NHM daarover beter vertellen dan het Catharijneconvent? En zou dat museum bereid zijn om topstukken af te staan en zo gaten te schiepen in het eigen verhaal? Als je al iets van dat integrale verhaal kunt laten zien, zijn de stads- en themamusea dus even goede kandidaten.

Wat doen we nu met de brede musea die de geschiedenis verwaarlozen? Terugvechten! Laten we in navolging van Johan Huizinga de kunst maar eens in dienst van de geschiedenis stellen. Dat kan uitstekend in de nieuwe opzet van het Rijksmuseum, dat na alle tumult wat blijkt bij te draaien. Historicus Peter Sigmund, hoofd van de afdeling Nederlandse Geschiedenis, stelt nu: 'Een helder concept en duidelijke kaders zullen hier de grondslag moeten vormen voor een opstelling waarin kunst en geschiedenis elkaar afwisselen en versterken, en waarin besef van tijd en gevoel van schoonheid samengaan.' Maar ook: 'Hoe kan de historische ontwikkeling van Nederland zichtbaar worden gehouden zonder dat zij verwordt tot niet meer dan een omlijsting van kunst?'

Sigmund zou daarvoor kunnen teruggrijpen op de plannen van het

museum vóór de komst van De Leeuw, toen men de herinrichting van de afdeling Nederlandse Geschiedenis vooral aan verhalen wilde ophangen. Ook was er toen nog niet de onzalige gedachte om de twintigste eeuw af te splitsen, alsof je ongestraft de Nederlandse geschiedenis in tweeën kunt knippen. Ik zou wel eens een uitwerking van het museum willen zien, zodat we het aantal geschiedenis-zalen kunnen tellen en weten welke thema's men aan de orde wil stellen. De Raad voor Cultuur wil een 'brede maatschappelijke discussie' over inhoud en vorm, maar ook over de achterliggende problematiek. Deze was dan ook voor februari gepland onder leiding van Adriaan van Dis. Het zou goed zijn als ook de andere brede musea (die meestal niet onder OCW vallen) onderwerp worden van dat debat. Bij een discussie van de Nederlandse Museumvereniging, afgelopen december in het Centraal Museum, gaf directeur Sjarel Ex toe dat hij nu meer begrip heeft voor de wensen van historici en onderwijzers. Toch voelt hij zich (nog) niet moreel verplicht een historisch overzicht van zijn stad te brengen. Als Het Utrechts Archief zijn plan daarvoor doorzet, voelt Ex zich daarvan ontslagen, tenzij het stadsbestuur duidelijke instructies geeft. En dat gebeurt alleen als het genoemde debat daartoe aanleiding geeft.

Het probleem van de historici zit echter niet alleen in gebrek aan historisch besef bij de kunsthistorici, maar ook in henzelf. Het krachtigste argument van de brede musea tegen hun historische afdelingen is nog steeds dat deze *relatief* weinig wordt bezocht. Ook de zuiver historische musea zijn nog maar net begonnen een breed publiek te bereiken, wat meer bezoekers oplevert, maar vooral hun onderhandelingspositie sterker maakt. Hoe je dat kunt doen is te leren van de kunstmusea,⁴ maar ook van themaparken en de vermaaksector. Kunst spreekt vanzelf, maar historische opstellingen worden meestal pas interessant als je de voorwerpen in context bij elkaar plaatst, zodat je je kunt inleven in een andere tijd. Geschiedenis is gewoon leuk, vinden bezoekers van Museum Flehite die levende geschiedenis meemaken of oude smartlappen meezingen. Maar bij de herinrichting die nu op stapel staat moet het nog veel spannender worden. Niet door er een pretpark van te maken, maar door de echte voorwerpen te plaatsen in hun context en te ondersteunen met thematische elementen.

Personalia

Gerard Raven is conservator regionale geschiedenis van Museum Flehite Amersfoort en bestuurslid van de sectie Historische en Archeologische Musea van de Nederlandse Museumvereniging

Noten

1 Advies Raad van Cultuur op Beleidsvisie Masterplan Rijksmuseum Amsterdam, 30 oktober 1998; F. Smits, 'Pleidooi voor een Nationaal Historisch Museum. Achttien gastconservatoren kiezen objecten uit negen musea,' *Historisch Nieuwsblad* 8:2 (mei 1999): 6-25

2 J. Palm, 'Baas Rijksmuseum degradeert historie tot dienaar van kunst,' *De Volkskrant*, 6 maart 1999

3 [J.P. Sigmund,] 'Besef van tijd en gevoel van schoonheid. Nederlandse geschiedenis in een geïntegreerde opstelling,' *Jaarverslag Rijksmuseum Amsterdam* 1999, 38-41

4 Vgl. M. Smit, 'Historische musea moeten concurrentie met kunstmusea aangaan,' *Trouw*, 8 augustus 1996

De religieuze Bach

Het leven van Johann Sebastian Bach biedt weinig aanknopingspunten ter verklaring van de centrale plaats van zijn werk in de westerse cultuur. Hij kende veel verdriet en verloor in een periode van tien jaar zeven kinderen onder de zes jaar. Muzikaal gezien leefde hij in een tijd waarin de Italiaanse muziek op haar hoogtepunt was. In Duitsland stond tijdens zijn leven de orgelbouw op een ongekend hoogtepunt. Bachs oeuvre is dan ook van groot belang voor de orgelmuziek. In al zijn muziek komt het transcendente tot ons.

- George Harinck -

De bijbel van de stad Leipzig

Voor, en ook nog tijdens zijn leven, was er een transcendente openheid in de westerse cultuur. De Franse revolutie, die enkele decennia na Bachs sterven in 1789 en volgende jaren plaats greep, tastte die openheid echter wezenlijk aan. Reeds bij Mozart, die in 1791 overleed, vindt een omslag plaats van een relatie van de muziek naar het transcendente tot een relatie van de muziek naar de persoon. De persoonsverheerlijking van de kunstenaar treedt naar voren; niet langer openbaart God zich, maar het genie wordt de drager, kenner en verkondiger van het wezen der dingen. Bij Bach valt in dit licht juist de bescheiden plaats van de componist op. De muziek staat voorop en daarvan komt God de eer toe.

Bach en Luther

Bach had een grote bibliotheek. Opvallend in zijn collectie is de grote hoeveelheid werken van Luther. Hij bezat een Luther-bijbel, die in de vorige eeuw weer is opgedoken. Belangrijker nog voor het verstaan van Bachs religieuze overtuiging is dat hij vooral veel polemische geschriften van Luther bezat. In deze geschriften markeerde Luther op niet mis te verstane wijze de plaats van de Reformatie tegenover andere richtingen binnen het christendom. Dit accent in zijn bibliotheek duidt erop, dat Bach zich niet globaal of vaag met Luther associeerde, maar dat hij zich betrokken wist op de inhoud van Luthers overtuiging. Die was voor hem geen dode letter, nee, hij kende en erkende Luthers stem en beleed diens overtuiging.

Indien iemand geen oog heeft voor deze voor Bach zo centrale relatie tot de reformator, dan mist die persoon een belangrijk element in Bachs muziek. Het was Luther die het Duitse volk leerde de bijbel te lezen. Bach groeide op in de traditie van Luther en plaatste boven zijn werk zowel het *Soli Deo Gloria* als het *J.J.: Jezus help mij*. Zijn gebruik

van de bijbel en zijn religieuze vertolking van haar inhoud betekenen een vervolmaking van de traditie die twee eeuwen eerder bij Luther was begonnen.

Luther zelf was ook componist en onderkende het belang van muziek bij de opbouw van de protestantse kerk. Aanvankelijk werd in de kerkdiensten van de protestanten het Latijn nog gebruikt, maar in 1526 verscheen de Duitse Messe van Luther. Dit werk opende de weg naar een eigen, protestantse kerkmuziek. Het gebruik van het koraal en het koraalmotet, ja heel de vorm en inhoud van de kerkmuziek in Duitsland, is door Luther bewerkstelligd. Ook de passiemuziek is door Luther de protestantse kerk binnengehaald. De middeleeuwse kerk kende de passiespelen, ook in Duitsland. Maar Luthers vriend Johann Walther schreef in 1530 een eerste passie in het Duits die bedoeld was voor de protestantse eredienst. Deze muzikale inzet van Luther is door Schütz verder gevoerd. Hij is de muzikale schakel tussen Luther en Bach.

Treffend is niet alleen de invloed van Luther op de vorm en de inhoud van het werk van Bach, het lijkt ook wel alsof Bach letterlijk de voetsporen van de reformator heeft willen treden. In het uit Luthers leven zo bekende Eisenach heeft Bach de eerste tien jaar van zijn leven gesleten. Bach kende de Wartburg, verkeerde net als Luther in Weimar, Leipzig en Erfurt. Hij was gedrenkt in de lutheraanse wereld. Hoe nauw hij met Luther verwant was, blijkt ook uit het feit dat Luthers visionaire blik zich muzikaal bij Bach laat herkennen. De Italianen bewonderden Bach als een muzikaal meester, maar van de verwevenheid van zijn muziek met het wezen van de reformatie begrepen zij niets. Wat zij er echter van verstonden, vingen zij op uit de muziek van Bach, die zij prezen als *Il Metafysico*.

Andere componisten over Bach

Zonder over Bach als genie te spreken – dat is een concept van na Bachs tijd – werd Bach als vakman zeer gerespecteerd en gewaardeerd door zijn tijdgenoten. Hij schreef technisch begaafde composities, werkte met mathematische structuren en was een bekwaam uitvoerend musicus op het orgel, de viool en ook als zanger. Veel van zijn cantates – hij schreef er enorm veel, slechts een deel van de cantates zijn bewaard gebleven – kwamen bovendien tot stand in een tijd van veel sterfgevallen in zijn gezin en familie (1723-1730). Maar ook componisten na hem erkenden zijn grootheid. Mendelssohn was een groot bewonderaar van Bach en bewerkstelligde dat diens Mattheüs Passion in 1829 werd uitgevoerd in Berlijn. Bach was in die tijd zeker niet vergeten, maar Mendelssohns activiteiten leidden wel tot hernieuwde waardering voor de grote Duitse componist. Ook van Brahms is bekend dat hij een grote fan was van Bach. Hij

Johann Sebastian Bach

speelde Bach vooral op de piano. In 1879 viel hem de positie van cantor toe in de Thomaskirche in Leipzig – de functie die Bach anderhalve eeuw tevoren ook had bekleed. Schumann en Liszt eerden Bach hoog en van de veelzijdige Goethe is de uitspraak bekend, dat hij Bachs muziek aanhoorde alsof 'ik de wereld geschapen zie worden'. Velen erkenden in Bachs muziek inderdaad een dimensie die ze in andere muziek niet vernamen en die geduid moet worden als de eerder genoemde openheid naar het transcendente. Zelfs de heftige aanvaller van het christendom Nietzsche had moeite dit aspect in de muziek van Bach te negeren. Naar aanleiding van de Mattheüs Passion schreef hij dat je toch bijna zou geloven, dat er iets hogers bestaat.

Bachs muziek

Wij zijn gewoon onderscheid te maken tussen de wereldlijke en kerkelijke muziek van Bach. Voor Bach zelf bestond die tegenstelling niet. De kerk was geen geïsoleerd terrein en God was niet opgeborgen in het religieuze gebied. Dat is een moderne visie van na de Franse revolutie. Heel het leven was voordien godsdienst en de kerk was geheel met het dagelijks bestaan verweven. Sommige auteurs menen een kritische houding van Bach te kunnen destilleren uit het feit dat hij tijdens de dienst weleens een borreltje ging halen in de herberg, maar zo'n verklaring toont alleen maar dat men geen goed historicus is en geen weet heeft van de wijze waarop de religie vroeger functioneerde.

In dit verband is een opmerking over het zogenaamde *Parodieverfahren* op zijn plaats. Het komt in Bachs werk geregeld voor dat hij bepaalde melodieën meerdere malen gebruikt. Gedeelten van de muziek van de Mattheüs Passion komen bijvoorbeeld ook voor in de rouwmuziek die hij schreef bij het overlijden van een van zijn broodheren. Juist dit gebruik van in onze oren voor het lijden van Christus gereserveerde muziek onderstreept nog eens de onwerkelijkheid van onze scheiding tussen geestelijk en wereldlijke muziek.

De titels van Bachs werk zijn van henzelf afkomstig en ook teksten schreef hij wel zelf. Hij had echter ook tekstdichters in dienst. Steeds was de tekst het uitgangspunt voor de muziek. De muziek van Bach stond in dienst van een cultuur die in zijn geheel open was naar het transcendente. Zijn muziek is van die cultuur de meest sublieme uiting. De muziek van Bach dient centraal te staan. Onze interpretaties zijn daaraan ondergeschikt en hebben alleen zin als ze aan de muziek dienstbaar zijn. Alles wat daarboven uitgaat is is humbug. Wie luistert van het vroegste tot het laatste werk van Bach – luister naar de kantaten 131 of 34, of de grootse chaconne voor solo viool – hoort de religieuze dimensie die alle grote componisten er in onderkenden. Hij hoort Luther, hoort het Evangelie van zonde en genade. Meer en anders is er niet onder de zon. Van Bach mag daarom gelden: wie oren heeft, die hore wat de geest tot de gemeente zegt.

In het Bachjaar 2000 stond de studiedag van de VCH in het teken van de grootse Duitse christelijke musicus. Bachliefhebber en –kerner dr. M. Oudkerk hield op 28 oktober in Gouda een lezing over de componist voor een VCH-publiek. De bovenstaande tekst is een samenvatting van de lezing.

Een virtueel gesprek

De redactie van *Transparant* heeft mij uitgenodigd om te reageren op datgene wat Johan Stellingwerff schreef in het voorgaande nummer van *Transparant* naar aanleiding van mijn recensie van zijn boek *Inzicht in Virtual Reality*, in het daaraan voorafgaande *Transparant*nummer. Ik wil dat bij dezen graag doen. Ik neem dus plaats achter mijn computer en probeer middels mijn digitale *Abulafia* virtueel het gesprek met Stellingwerff voort te zetten.

- Ewald Mackay -

Stellingwerff opent met een rechtvaardiging van zijn reactie. Van mij hoeft hij zich niet te rechtvaardigen! Ik vind het uitstekend als er door schrijvers wier boeken gerecenseerd worden, op deze recensies gereageerd wordt - zeker omdat je als schrijver kwetsbaar bent voor de pen van de recensent. Even een detail: De vooropplaatsing door Stellingwerff van mijn woorden 'unfair en onhistorisch' in zijn stuk, lijkt te suggereren dat dat mijn oordeel over dit boek zou zijn. Ik zeg 'lijkt'. Misschien lees ik het verkeerd. Voor alle duidelijkheid: mijn kwalificaties 'unfair' en 'onhistorisch' betreffen Stellingwerffs kritiek op het contingentiedenken. Mijn oordeel over zijn boek als geheel staat aan het eind van mijn recensie: dat is een positief oordeel met een stevige kritische noot op het punt van de contingentie (ook het woord 'boekje' wat ik gebruikte is - voor alle duidelijkheid zeg ik dit - niet suggestief bedoeld: elk boek van minder dan 400 bladzijden is voor mij een boekje!). Vanuit deze vooropmerkingen wil ik dan nader ingaan op Stellingwerffs reactie.

Metafoor

Ik realiseer mij heel goed dat voor Stellingwerff 'virtualiteit' een 'aspect' van de werkelijkheid is en geen metafoor. Mijn gebruik van metafoor is echter een kwalificatie van wat hij "aspect" noemt. Het woord 'aspect' is namelijk ook een metafoor. Hiermee zeg ik overigens op zichzelf nog niets over de status van een metafoor. Een metafoor is oneindig veel meer dan alleen maar beeldspraak die in een één op één relatie vervangbaar is voor niet-metaforische taal. Volgens mij is de taal als geheel veel metaforischer dan wij denken: wat dit betekent voor de relatie tussen woorden en dingen laat ik dan nog open. Het gaat mij er eenvoudigweg om dat Stellingwerffs 'virtualiteit' of 'aspect' net zulke woorden zijn als het woord 'contingentie': we verplichten onszelf ertoe dat we geloven dat deze woorden adequaat of zelfs reëel iets zeggen over de werkelijkheid zelf. Tegelijkertijd is het wat mij betreft een vorm van bescheidenheid dat je je voorts realiseert dat dit misschien niet het geval is. Hier klinkt wat mij betreft een gezonde relativering door van onze wetenschap-

pelijke concepten (dat zijn volgens mij allemaal 'metaforen'). Wie weet zitten we er met die concepten echt volledig naast. Wie weet gaat het juist om de voortdurende historische wisseling van deze metaforen en concepten: elke metaforiek is een metabletisch moment dat de essentie van een bepaalde tijd uitdrukt.

Ik meen dat ik met deze versie van het gebruik van metaforen tegelijkertijd ontsnap aan het subjectivisme van de postmoderne mens én aan een zelfoverschatting die je soms ziet binnen de wijsbegeerte der wetsidee of ook binnen de Utrechtse school (de Utrechtse school volgt een moderne, analytische benadering van de klassieke christelijke wijsbegeerte en theologie!). Met mijn betrekkelijk strenge stipulatie van 'metafoor' neem ik voorlopig een tussenpositie in. Ik meen dat Stellingwerff in dit opzicht nog te zeer denkt in termen van de wijsbegeerte der wetsidee. Ik ben zelf de laatste tijd enigszins gaan twijfelen aan de sterke zekerheidsclaims van de Utrechtse school. Qua zekerheidsclaims zitten de wijsbegeerte der wetsidee en de Utrechtse school dicht bij elkaar.

Hiermee heb ik ook duidelijk gemaakt dat ik geen nominalist ben: Voor mij is taal niet zomaar een naam of iets subjectivistisch of een afspraak. Het is veel meer. Tegelijk is taal iets dat meegroeit met de uitdrukkingsgeschiedenis die de taal zelf doormaakt in ons zoeken naar een uitdrukking voor het geheim van de dingen. In dit opzicht fascineert de semiotiek van Umberto Eco mij: er is een dialectisch proces tussen taal/teken en werkelijkheid. De taal is een soort elastiek, de taal is vaag. Zij drukt ongeveer het wezenlijke uit en tegelijk verandert haar spanning, wordt haar vaagheid per tijd ingekleurd (gestipuleerd) waardoor er weer een nieuwe elasticiteit ontstaat die nieuwe wijzen van uitspreken van het geheim der dingen mogelijk maakt. Door die stipulering blijft het tegelijk mogelijk om de betekenis van de woorden toch te bepalen. Dat heb ik bij dezen gedaan met het woord 'metafoor'.

'Athene en Jeruzalem'

Ik ben het met Stellingwerff eens dat het gaat om een christelijke filosofie. Hierboven heb ik uitgelegd wat ik bedoel met het gebruik van het woord metafoor. Dat is spreken over de dingen tussen maximale vastheid en maximale onvastheid in. Dát is dus ook het christelijke spreken in de filosofie. Ons filosoferen is onder de voorlopigheid besloten en wellicht is de historische gang van dat christelijke denken juist ook heel mooi en spannend - wellicht is het zo ook bedoeld! In die zin vind ik dan dat Stellingwerffs virtualiteitsdenken niet iets structureel anders is dan de middeleeuwse filosofie. Beiden gaan in gesprek met de tijd en zijn 'de Griek een Griek' - ieder op zijn wijze. Uiteraard kun je dan als virtualist een contingentist onder kritiek stellen, maar dat moet dan wel op grond van de feiten gebeuren. En uitsluitend in die context zeg ik dan dat de wijze waarop Stellingwerff het contingentisme typeert 'unfair en onhistorisch' is. Uit zijn reactie blijkt mijns inziens ook mijn gelijk in dezen: Stellingwerff beroept zich in zijn reactie namelijk op het gebruik van het woord contingentie door en sinds filosofen als Heidegger en Sartre. Maar dat is nu juist

met Johan Stellingwerff

niet wat het middeleeuwse gebruik van contingentie is. (De metafoor 'contingentie' is hier iets anders gaan betekenen: als innovatie mag dit, maar hier gaat het om de historisch-middeleeuwse connotatie van het begrip.) Heideggers contingentiebeprij is het toevalsbeprij (middeleeuws gezegd: 'accidens') en niet het begrip dat gebeurlijkheid uitdruk (middeleeuws: 'contingens'). Als Stellingwerff de heideggeriaanse metafoor van contingentisme bekritiseert, dan ben ik het met hem eens. Hij bekritiseert echter het middeleeuwse contingentisme dat hij opvat in termen van het heideggeriaanse contingentiebeprij. Dat is dus puur feitelijk onhistorisch!

Consequenties

Maar ik ga verder over christelijke filosofie. Ik meen dat de vroege kerk met de beste middelen die zij had haar wezenskern verwoord heeft in gesprek met de Griekse filosofie. Isaäk van Dijk: 'Een christelijke boodschap met Griekse middelen'. Stellingwerff valt hier Heering bij waar deze dit 'synthese-denken' 'de zondeval van het christendom' noemt. Dit begrip ik niet. De consequentie is dat dan heel de patristische theologie van Justinus Martyr tot Augustinus op de helling gaat, en de middeleeuwse wijsbegeerte van Dionysius tot Duns gaat mee. Dan plaatsen we ons buiten de traditie van de eerste vijftien eeuwen kerk. Dat is pas een zondeval!

Trouwens, ook de reformatie is met recht en reden te zien als een voortzetting van de grote patristisch-scholastische traditie. Zelfs Luther kun je niet zomaar als antischolasticus bestempelen. Melancthon zet in volle glorie de lijn der traditie voort. De leerlingen van Calvijn idem dito. Calvijn zelf is gecompliceerd: enerzijds humanist (terug naar de bronnen: de Bijbel), anderzijds als humanist ook geschoold in de artes en in de klassieke theologische loci: zijn Institutie is een soort Summa volgens mij!). De discussie speelt zich in de zestiende eeuw af binnen de traditie. De vraag was: Wie beroept zich op gerechtvaardigde gronden op de vroege kerk. De normativiteit van het Evangelie hervindt hier zijn kritische functie met betrekking tot die traditie. In dit spoor gaat de gereformeerde scholastiek tot ver in de achttiende eeuw - en in feite tot vandaag: hier komt ook de Utrechtse school om de hoek kijken! - voort. Je verwerpt zo een enorme hoofdstroom van de christelijke traditie. Mijn argument is tot op heden in strikte zin nog niet zakelijk. Ik laat alleen de consequentie zien van Stellingwerffs positie in dezen.

Theologie

Het zakelijke argument dan nu, op grond waarvan ik Stellingwerffs positie bekritiseer: Stellingwerff noemt, met een beroep op genoemde Heering, theologie als wetenschap van God oorlog. Als dit zo is, dan moet je ook vlijmscherp in je eigen denken alle theologie uitbannen. Stellingwerffs boek zit vol met theologie, alleen een ander type theologie: sterker: een ander type rationale verwoording van christelijk wijsgerig en theologisch denken. De Amsterdamse theologische school (Breukelman, Nico Bakker) valt met haar idee van 'het gebeurlijke Woord' versus de Griekse ratio-theologie in dezelfde fout.

Ik zou niet weten welk christelijk denken niet theologisch is. Zelfs het meest simplistische evangelische denken impliceert of expliciteert een bepaalde theologie. Ik begrijp werkelijk niet hoe Stellingwerff dit soort dingen kan beweren. Hij theologiseert zelf voortdurend in wijsgerige zin. Neem nu zijn volgende zin: "De schepping is... wonderlijk wetmatig en wonderlijk in de tijd. Schepselen zijn werkzaam, elk op eigen wijze,... en zij hebben eigenheid, zelfstandigheid en vrijheid binnen het kader van de wetmatige structuren van de schepping". Waar staan die woorden in de Bijbel? Ze staan niet in de Bijbel. Ze staan bij Dooyeweerd.

Je kunt daarom veel beter erkennen dat je een theologie of filosofie ontwerpt, en dat je dat zo goed mogelijk doet, in gesprek met de traditie en met het heden, en dat dat ook mag: Dooyeweerd mag het doen en ik mag het ook doen. Stellingwerff beroept zich hierbij op de ervaring: ik doe dat ook: contingentie is een duur woord voor iets wat we allen ervaren, namelijk dat het gebeuren elk moment alle kanten uit kan gaan! Ook de theologische leer van Gods eigenschappen is uiteindelijk uit de ervaring van de bijbellezer opgekomen. Zij is het hart van de klassieke theologie. Dit laat een kritische evaluatie van de vorm van de klassieke theologie overigens geheel onverlet.

Voorts kun je in gesprek gaan en de traditie en de eigen tijd kritisch verstaan. Ik meen in dezen dat bijvoorbeeld de relatie jodendom - christendom kritisch doorgelicht moet worden: dat is een verworvenheid van onze tijd. Wellicht dat daar ook de vraag naar de verhouding van Athene en Jeruzalem (en van Germania) opnieuw moet worden gesteld. Levinas vind ik zelf een goed voorbeeld van dit type discussie; Levinas spreekt in termen van de wijsgerige traditie tegen de verabsolutering van de rede binnen die traditie.

Stellingwerffs bijval van mijn semantiek van 'creatio ex nihilo' - namelijk als 'schepping uit het Woord Gods', lijkt mij in dit verband een zelfde vruchtbare vorm van kritisch wijsgerig of theologisch denken! Op die manier zou je óók met de concepten 'contingentie' en 'noodzakelijkheid' kunnen omgaan - en ik meen dat ik dat ook doe (behoudens een enkele formulering in mijn recensie die inderdaad niet consistent is).

Conclusie

Ik meen dat ik de kernpunten uit het betoog van Stellingwerff naar voren heb gehaald. Ik ben soms fel geworden, maar ik meen dat het een zakelijke felheid is. De hele traditie is hier in het geding. Ik begrijp eerlijk gezegd ook niet waarom Stellingwerff zulke radicale dingen over de theologie zegt. Zit hier een Sitz im Leben achter - de Kuyperiaanse wereld en haar dilemma van alles of niets - die een andere is dan de mijne? Ik weet het niet goed en ik wil het gesprek ook zakelijk houden en niet wegpsychologiseren. Maar ik zeg het omdat ik voortdurend het idee heb dat we in feite niet zo ver bij elkaar vandaan staan, maar toch steeds tot zeer verschillende opvattingen komen.

De redactie van Transparant beëindigt met deze bijdrage van dr. Mackay de discussie over dit onderwerp.

Historische internetfavorieten

Voor de historicus biedt internet een schat aan gegevens over allerlei onderwerpen. De auteurs in deze rubriek geven commentaar bij hun favoriete 'historische internetsites'. De rubriek wordt geopend door Wim Houtman, redacteur (nieuwe) media bij het Nederlands Dagblad.

- Wim Houtman -

www.members.aol.com/calebj/maflower.html

Er zijn - naast zoekmachines, maar dat zijn vaak van die hooibergen, met of zonder speld - twee manieren om op internet iets van je gading te vinden. De eerste is: van site naar site 'hoppen' via paginaatjes met links. Bijna elke aanbieder heeft die wel op z'n site. Zo kwam ik vanaf de Leidse Pieterskerk (www.pieterskerk.nl) op deze site van Caleb Johnson, een Amerikaanse afstammeling van een der Pilgrim Fathers die in 1620 met de Mayflower naar Amerika voeren. Hij vertelt zo ongeveer alles over de Mayflower en haar opvarenden, alsmede over twee zusterschepen, de Fortune (1621) en de Anne (1623). En hij verwijst ook weer door naar andere bronnen op internet. Alle kans dat je met een halfuurtje surfen een flinke hoop informatie over deze episode uit de geschiedenis bij elkaar hebt.

www.HistoryGuide.de

Een andere manier is via verzamel-sites van internetkoppelingen over een bepaald vakgebied of onderwerp. Dat werkt prima, zeker als er een beetje gerenommeerde deskundige of instelling achter zit, zoals hier, de staats- en universiteitsbibliotheek van Göttingen in Duitsland. Een collectie van - momenteel 1500 - links naar internetpagina's over geschiedbeoefening en historische onderwerpen. Ingedeeld op type bron en op onderwerp.

www.gty.org/~phil/hall.htm

Zo'n verzamel-site op het gebied van kerkgeschiedenis is deze *Hall of Church History*. Opgezet door Phil Johnson, een calvinistische baptist, of baptistische calvinist, uit Californië. Van de Internet-Bibliotheek der

Vroege Kerkgeschiedenis (zelf ook weer een verzamel-site van de Universiteit van Evansville), via een complete Oosters-orthodoxe dogmatiek (van St. Johannes de Damascener) tot en met artikelen en preken van Martin Lloyd-Jones.

www.bmz.amsterdam.nl/adam

Je moet als zoeker op internet niet bang zijn voor een beetje Engels. Maar dit is dan een heel mooie site in het Nederlands, van het Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amsterdam. Je kunt er het hoofd-

damse renaissance (1615-1640) en de Sobere Amsterdamse renaissance (1615-1665).

www.unesco.org/whc/nwhc/pages/sites/main.htm

Alle 630 monumenten van de Werelderfgoedlijst van Unesco staan op deze site: de Chinese muur, de kathedralen van Canterbury en Chartres, de Galapagos-eilanden, een groep kerken die in de dertiende eeuw in Ethiopische grotten werden uitgehouwen, het oude centrum van Dubrovnik, maar ook Schokland. Met behulp van een Media Player kun je een virtueel rondkijken in fort Nigtevecht bij Amsterdam, een deel van Peking's Verboden Stad, de tempel van Ta Prohm in Angkor (Cambodja), het historische centrum van Napels, de grote piramide van Gize in Egypte en de ruines van Pompeii.

www.geocities.com/Athens/1058/rulers.html

Een overzicht van staatshoofden en regeringsleiders die op dit moment aan de

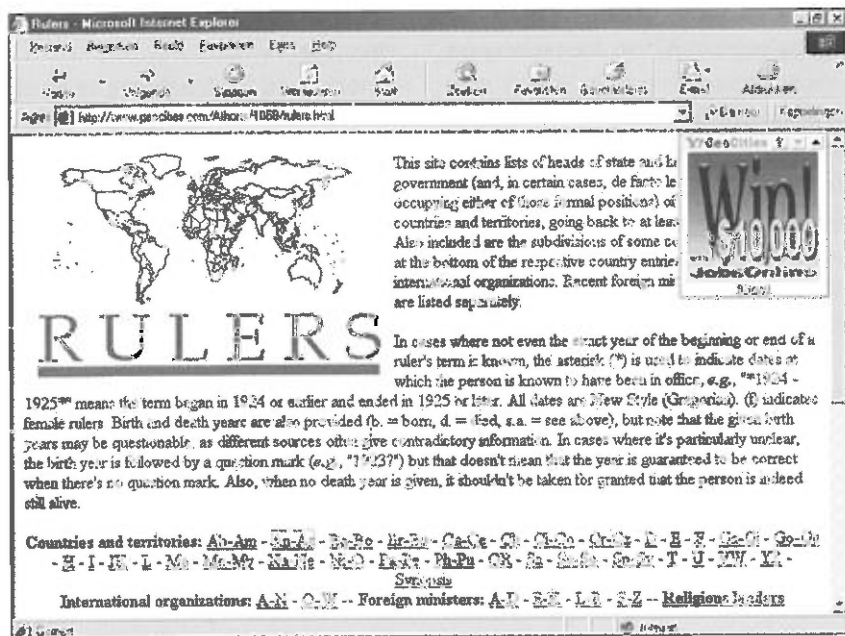

stedelijk cultureel erfgoed onderzoeken per categorie - van kerken tot 'straatmeubilair' (lantaarns, openbare toiletten etc.) - en per periode. Wat staat er bijvoorbeeld nog aan gebouwen uit de Gotiek in Amsterdam? En uit de Renaissance? Wat dan weer fijnmazig wordt opgesplitst in de Vroeg-renaissance (1540-1600), de Hollandse renaissance (1600-1615), de Amster-

damse renaissance (1615-1640) en de Sobere Amsterdamse renaissance (1615-1665).

www.ccat.sas.upenn.edu/jod/augustine.html

"Augustinus was misschien wel de eerste

de Sovjetunie, Cuba en China: The Chairman Smiles.

www.fordham.edu/halsall

Een onuitputtelijke bron zijn de Internet History Sourcebooks, geredigeerd door Paul Halsall, docent aan de r.k. Fordham Universiteit in New York. Een onpeilbare verzameling historische documenten, verslagen, speeches en discussies - en ook nog met een zoekfunctie. Waar en wanneer heeft bijvoorbeeld Churchill voor het eerst van het 'Ijzeren Gordijn' gesproken? Via Fordhams zoekmachine weet je het in twee klikken: op 5 mei 1946 bij de aanvaarding van een eredoctoraat aan Westminster College in Fulton, in de Amerikaanse staat Missouri. De Sourcebooks zijn onderverdeeld in Ancient, Medieval en Modern.

heilige die een thuispagina op internet vond, en sinds 1994 woont hij hier, in een gerieflijk hoekje van het hiernamaals." Een leutige inleiding op een veelomvattende site over deze kerkvader, samengesteld door prof. James J. O'Donnell van de universiteit van Pennsylvania.

www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/wittenberg-home.html

Een eeuw of elf na Augustinus kwam Luther. 'Project Wittenberg' is een site van Amerikaanse lutheranen met veel originele teksten - grotendeels in het Engels - van zijn hand en uit zijn tijd: gebeden, brieven, preken, uiteenzettingen, belijdenisgeschriften, gezangen.

www.winstonchurchill.org

De door mij meest bewonderde staatsman van deze eeuw heeft ook z'n eigen plekje op internet. De complete teksten van al zijn Lagerhuistoelpraken; de plekken in Engeland waar hij geboren en begraven is; pagina's vol vragen en antwoorden over zijn leven, tot en met de paarden die hij ooit heeft bezeten en de sigaren die hij het liefst rookte; en historische disputeren over zijn verdiensten en fouten.

www.normandy.eb.com

Een prachtige site van de Encyclopedia

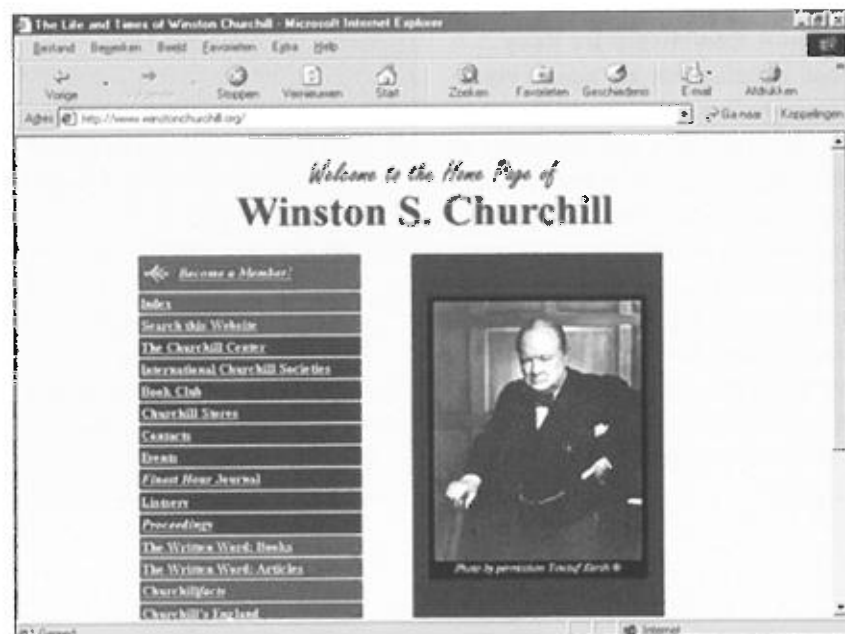
Britannica over de invasie in Normandië in 1944, compleet met foto's, filmpjes en geluidsfragmenten. De voorbereidingen, de landingen, de gevechten op de kust, de doorbraak richting Parijs, de herdenkingen van 1994 en daarna. En een aparte pagina over de speelfilm Saving Private Ryan.

www.iisg.nl/exhibitions/chairman

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, heeft op zijn site ook een expositie van 145 propagandaposters uit

www.surf.to/aneddotes

S. Aries, docent geschiedenis, verzamelt anekdotes uit de wereldgeschiedenis. Bijvoorbeeld: hoe is het theezakje ontstaan, waar komt de tegenstelling links-rechts in de politiek vandaan, en heeft het Nederlands elftal vanaf het begin in oranje shirtjes gevoetbald? Leuk om de geschiedenisles 'op te leuken', om stiltes op verjaardagsfeestjes te doorbreken, of gewoon om er oog voor te hebben dat historische ontwikkelingen soms in een klein hoekje zitten.

Onderwijswerkgroep

Deze keer willen we u informeren over de samenstelling en activiteiten van de "Onderwijswerkgroep Voortgezet onderwijs". Verder nog een praktische opdracht voor in de bovenbouw, de nieuwe rubriek 'Opmerkelijke inzichten' en een bericht over de commissie-De Rooy.

Samenstelling en activiteiten

De werkgroep bestaat momenteel uit vijf leden. Voorzitter is Piet Huizenga, docent aan de Gereformeerde Scholengemeenschap Guido de Brès in Amersfoort. Namens het bestuur heeft Constant van den Heuvel zitting (Chr. Scholengemeenschap Prins Maurits, Middelhamis/Stellendam). In de werkgroep is hij verantwoordelijk voor externe contacten en het redigeren van de onderwijsrubriek in *Transparant*. Klaas Tippe (Reformatorische Jacobus Fruytier Scholengemeenschap in Apeldoorn/Rijssen/Uddel) verzorgt de nascholingscertificaten en coördineert het recenseren van diverse onderwijspublicaties die worden opgenomen in de reguliere recensierubriek. Reinier Mudde (Chr. Erfgooiers College in Huizen) onderhoudt contacten met uitgevers. Roelof Bisschop (Ichthus College op ref. grondslag te Veenendaal) is commissielid ad hoc en onderhoudt als zodanig contact met de VGN over de stofomschrijvingen.

Voor meer informatie van en over de onderwijswerkgroep, kunt u terecht bij Constant van den Heuvel, Pr. Bernhardlaan 58, 3241 TA Middelhamis, telefoon: 0187 - 652760

Rapport Commissie De Rooy

Naar aanleiding van het rapport van de Commissie De Rooy is er op DV 16 februari een veldraadpleging voor leden van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). De oud-voorzitter van de onderwijswerkgroep, drs. Ronald Polak, heeft het rapport ondermeer op identiteitsgevoelige punten doorgenomen. U kunt dit stuk, alsmede de hoofdpunten uit het rapport, bij hem opvragen (telefoon 033-4941183). Het is goed om ook uw stem te laten horen tijdens de veldraadpleging.

Praktische opdracht

Bij deze praktische opdracht schrijven jullie een overzichtsartikel van duizend woorden over het Duitse verzet tegen Hitler. Je moet daarbij aandacht besteden aan het werk en de achterliggende motieven van: De Abwehr, de weisse Rose, de Kreisauer Kreis en de Bekennende Kirche. Schenk vooral aandacht aan het denken en doen van mensen als Wilhelm Canaris, Dietrich Bonhoeffer, Martin Niemöller en Marion Dönhoff.

Bruikbare literatuur:

- Beijnum, Marie & Spruyt, Bart Jan, *De oorlog achter de oorlog. Christenen onder Hitler in Duitsland en in Nederland* (Kampen, 1995)

- Blenk, C., *Kerk en wereldgeschiedenis van de 20e eeuw* (tweede, herziene druk, Heerenveen, 2000)
- Graber, Gerry, *Von Stauffenberg. Leider van de aanslag tegen Hitler* (Antwerpen, 1994)
- Manvell, Roger, *De aanslag op Hitler. Het complot van 20 juli 1944* (Antwerpen, 1994)
- Scholl, Inge, *De witte Roos* (Amsterdam, 1957)
- Spijkerboer, A.A., *Een gehoorzame rebel. Martin Niemöller op de kansel en op het podium*, (Kampen, 1996)
- Zerner, R., 'Bonhoeffer: een christen voor alle seizoenen', in: *Transparant*, december 1993.

Opmerkelijke inzichten...

Het overkomt alle leerkrachten en docenten tijdens het nakijken: de verschrijvingen van leerlingen, die serieus proberen een antwoord te formuleren. Soms duiken daarbij de meest opmerkelijke beweringen op, soms komisch, soms onbedoeld scherpzinnig. In deze rubriek willen we u mee laten genieten van enkele 'hustonsche' verschrijvingen. Bijdragen voor deze werkgroep kunt u sturen naar Constant van de Heuvel (adres zie *Samenstelling en activiteiten*) of aan de redactie: vanrenssen@hetnet.nl

Tijdens een schriftelijke overhoring over de Steentijd

- * Vraag: Hoe noemen we mensen, die rondtrokken op zoek naar voedsel?
- * Antwoord: "De doortrekkers."

Tijdens dezelfde overhoring

- * Vraag: Wat was een bruidsschat?
- * Antwoord: "Dat was de vrouw, waarmee de man ging trouwen."

Tijdens een schriftelijke overhoring over het Midden-Oosten

- * Vraag: Tijdens welke oorlog veroverde Israël Jeruzalem?
- * Antwoord: "De zesmaandelijke oorlog"

In een klein werkstukje over Mondriaan

- * "Mondriaan schilderde vaak met hele felle kleuren. Dat kwam omdat hij bang was in het donker."

- Gerard Raven -

t/m 11 mrt

God geprezen. Ikonen uit de collectie van het Museum voor Religieuze Kunst. Zie Aangelicht. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, info@museum-voorreligieuzekunst.nl, di-vr 10-17, za-zo 13-17.

Moeder Gods Iverskaja. Tempera op paneel, Rusland, midden negentiende eeuw (Museum voor Religieuze Kunst)

Reliekbuste van St Frederik, bisschop van Utrecht. Zilver met verguldsel, Utrecht 1326 (Museum Catharijneconvent, bruikleen Rijksmuseum)

t/m 22 apr

De weg naar de hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen. Zie Aangelicht. Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam, zo-za 10-18 (do 10-22); Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (930-1230); di-vr 10-17, za-zo 11-17.

t/m 6 mei

Met het hart in de lens. Foto's van Sem Presser. Met catalogus. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

Aangelicht

Ikonenexposities zijn ongekend populair hier worden er twee genoemd en een derde is juist gesloten. In Uden kan men uit eigen collectie putten, omdat die juist is uitgebreid met een legaat van liefst 161 exemplaren. Voor het eerst worden deze alle geëxposeerd. Er zijn veel verschillende typen van de Moeder Gods te zien en natuurlijk mag Ruslands patroonheilige Nicolaas niet ontbreken. Interessant zijn verder de exemplaren met de veertien belangrijke Orthodoxe feesten. t/m 11 maart.

Reliekverering was één van de uitwassen waartegen katholieke en protestantse hervormers zich fel hebben verzet. De behoefte aan relikhouders bracht middeleeuwse toegepaste kunstenaars echter tot topprestaties. Bij de voorbezichtiging bleek Henk van Os te hebben gekozen voor de fraaiste

voorbeelden in elke categorie, die van over de hele wereld bijeengebracht zijn. De vormgeving is imponerend, maar kansen om voorwerpen in hun context te plaatsen zijn meestal niet benut. Daardoor is men voor het historische verhaal aangewezen op de gratis audiotour. Af en toe zijn er echter wel goede doorkijkjes naast de schedels van heiligen en schedels uit niet-westerse culturen, boeddhistische relikken, de tombe van Michiel de Ruyter en de tong en teen van de gebroeders De Witt, een installatie van een moderne kunstenaar, de relikendoosjes van kinderen.

www.dewegnaardehemel.nl, infoblijn (030) 231 72 96, (020) 638 69 09. Arrangement Utrecht-trein-Amsterdam met audiotour 30 (NS-abonnement of MJK 20) na reservering. Catalogus 49,95, lezingen, kinderroute, basisschoolprogramma. Tv 14 jan., 4 en 18 feb.

Gesp-relikhouder, waarschijnlijk van keizer Karel IV van Bohemen, midden veertiende eeuw (Nieuwe Kerk, bruikleen Musée National du Moyen-Age, Parijs)

VOORAANKONDIGING

JAARVERGADERING VCH OVER DE "METAHISTORISCHE" TRILOGIE VAN PROF. DR. W.J. OUWENEEL

Datum: D.V. zaterdag 16 juni 2001

Plaats: Gemeentezaal van de Jacobikerkerk, Utrecht

Programma:

10.30-11.00 uur Aankomst en koffie

11.00-11.45 uur Huishoudelijk gedeelte

11.45-11.50 uur Opening inhoudelijk gedeelte door de dagvoorzitter, dr. R. Janssens

11.50-12.35 uur Inleiding door prof. dr. W.J. Ouweneel over zijn "metahistorische" trilogie

12.35-13.30 uur Lunch

13.30-14.00 uur Co-referaat door prof. dr. R. Kuiper

14.00-15.00 uur Discussie

15.00-15.30 uur Thee en vertrek

Toelichting: Prof.dr. W.J. Ouweneel is docent aan onder meer de Evangelische Hogeschool in Amersfoort en auteur van vele boeken op het terrein van Bijbel en wetenschap. Hij hoopt zijn betoog deze dag toe te spitsen op de diverse kantelfasen in de geschiedenis van de mensheid die hij in het derde deel van zijn trilogie onderscheidt. Prof.dr. R. Kuiper, onder meer bijzonder hoogleraar reformatorische wijsbegeerte aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam en oud-voorzitter van de VCH, zal bij deze inhoudelijke verhandeling vervolgens enkele methodologische kanttekeningen plaatsen, daarbij aanhakend bij de eerste paragrafen uit *De Negende Koning* (1996).

Opgave: Te zijner tijd bij de penningmeester VCH. Wilt u de datum van de vergadering alvast reserveren!

Twintigste-eeuwse techniek belicht twintigste eeuw

Retrospect omvat zes glimmende schijfjes die een overzicht bieden van de geschiedenis van de twintigste eeuw. De software op deze cd-roms is makkelijk te installeren, mits u beschikt over een computer met Microsoft Windows 95, 98 of NT en voldoende werkgeheugen - 16 MB wordt aanbevolen. Een geluidskaart is ook aan te raden. Erg prettig is dat de gebruiker telefonisch een helpdesk kan raadplegen.

Het startscherm van *Retrospect* geeft de gebruiker de volgende vijf hoofdcategorieën: documentaires, kroniek, lexicon, archief en zoek. Het pakket bevat negentien documentaires van tien tot vijftien minuten. Wie de documentaires als eerste kennismaking met een periode bekeken heeft, kan op Kroniek klikken. Daarin is de eeuw ingedeeld in vijf categorieën: maatschappij, economie, politiek, catastrofes en oorlog. Vervolgens kan de gebruiker veelvuldig doorklikken.

Retrospect bevat talloze biografieën en beschrijvingen van historische gebeurtenissen, soms ook van kerkelijke aangelegenheden. Met name de kerkstrijd in Nazi-Duitsland is goed bedeed. Toch kan ik de indeling niet

altijd goed volgen. Zo worden aan Mata Hari twee beeldschermen met tekst gewijd, terwijl oud-prémier Ruud Lubbers slechts één beeldscherm krijgt toebedeeld.

De cd-roms zijn een heerlijkheid voor de docent die materiaal zoekt voor bronopdrachten of toetsen. Dat kan via het 'archief', een gevarieerde bronnenverzameling met geluidsmateriaal, filmfragmenten, verdragen en wetsteksten en toespraken. Ook christelijk bronmateriaal is opgenomen. Met een zoekprogramma kan de gebruiker allerlei informatie vinden. Toch lukte het niet altijd om de links op het beeldscherm te krijgen en soms liep bij mij het programma vast.

Het overzichtswerk is in twee versies leverbaar: voor één computer en voor een netwerk. De school die *Retrospect* op de boekenlijst zet en namens de leerlingen een order plaatst, kan *Retrospect* voor f 35,- per leerling aanschaffen. Wie een goed overzicht van de twintigste eeuw zoekt, heeft met *Retrospect* iets moois in handen. Ook een docent kan bij de lesvoorbereiding veel aan deze cd-roms hebben.

Constant van den Heuvel

Rudolf Prud'homme van Reine en Hans Wein (red.), *Retrospect, de geschiedenis van de 20e eeuw*

(Academic service: Schoonhoven, 2000)
CD-rom: f199,95; netwerkversie
f 2500,00 (incl. licentie) of f35,00 per net-
werkplek per jaar met een maximum van
f1000,00 per jaar.

De Eerste Wereldoorlog

Op 28 juni 1914 bracht aartshertog Franz Ferdinand, erfgenaam van de Oostenrijks-Hongaarse troon, een officieel bezoek aan de stad Sarajevo. De moord op hem en zijn vrouw Sophie stortte de wereld uiteindelijk in de Eerste Wereldoorlog.

In haar boek stelt Christine Hatt ons op een buitengewone manier de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog voor. Dankzij het gebruik van oorspronkelijke documenten uit dagboeken, kranten, gedichten en toespraken, krijgen we in dit boek te maken met een veelzijdige blik op de verschrikkingen aan het begin van de twintigste eeuw.

De inhoud van *De Eerste Wereldoorlog* heeft een extra dimensie heeft door stukken uit persoonlijke brieven, fragmenten uit romans, propagandapamfletten en dergelijke op te nemen in een passende context te plaatsen. Het is een boeiend boek. De inhoud confronteert de lezer heel direct met de buitengewoon ingewikkelde materie waar wij het woord 'oorlog' voor hebben. Ondanks de vele elementen die een rol spe-

len in de Eerste wereldoorlog, behouden we het overzicht doordat de opbouw van het boek chronologisch is gerangschikt.

De Eerste Wereldoorlog laat ons kennismaken met het functioneel gebruik van documenten uit oorspronkelijke bronnen. Het taalgebruik is helder en duidelijk. Eén keer wordt er een schaduw over het boek geworpen doordat het woord 'God' gebruikt wordt (om een vuile toestand te benadrukken) in de weergave van een dagboekfragment. Vrijwel alle illustraties zijn functioneel. Lastige begrippen worden of bij de tekst zelf uitgelegd of achterin in een verklarende woordenlijst nader behandeld.

De Eerste Wereldoorlog is een markant boek door de veelomvattende informatie en toelichtingen uit originele bronnen. Aan de hand daarvan neemt Christine Hatt ons mee op onderzoek naar de politieke situatie die de voedingsbodem voor de oorlog vormde en slaan we de strijd van nabij gade.

Gert-Jan Veldhuis

Christine Hatt, *De Eerste Wereldoorlog*

(Harmelen: Ars Scribendi, 2000)
f 29,75

De Amerikaanse Revolutie

De aandacht voor de Amerikaanse Revolutie is in het huidige Europa niet echt groot te noemen. Van het verhaal van de opstand van de Amerikaanse kolonisten is in Nederland meestal niet meer bekend dan dat op 4 juli de onafhankelijkheid werd uitgeroepen en de beurs op Wall Street op die dag gesloten is. We zijn meer vertrouwd met de Franse en de Industriële Revolutie dan met de Amerikaanse. In de Verenigde Staten is de belangstelling uiteraard groter, wat al blijkt uit het aantal boeken en films dat jaarlijks over het onderwerp verschijnt. Recentelijk nog trok de film *The Patriot* volle bioscoopzalen, terwijl de film in Europa maar een zeer matig succes was.

In zijn boek *De Amerikaanse Revolutie* behandelt de Engelsman R.G. Grant het verhaal van deze revolutie in chronologische volgorde. Van de slachting te Boston, de Boston Tea Party, via steeds gewelddadiger confrontaties tussen de koloniën en Engeland, naar de Onafhankelijkheidsverklaring, de uiteindelijke nederlaag van de Britse strijdkrachten

en de erkenning van de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten in 1783.

De lezer hoeft niet bang te zijn voor een theoretisch verhaal. De schrijver heeft de ideologische achtergronden van de gebeurtenissen er letterlijk naast gezet. In kaders met een afwijkende achtergrondkleur behandelt Grant de gedachtegeschiedenis. Af en toe levert hij in deze kaders ook commentaar op de gebeurtenissen. Dat de ideologie van de revolutie van belang is, mag als bekend worden verondersteld. De revolutie in de Verenigde Staten vormde immers 'een voorbeeld voor de wereld'. Het was het eerste grote land in de moderne tijd dat een republiek werd, met een gekozen president in plaats van een erfelijk koning of keizer. De nieuwe natie was als 'een stad op de berg!' Grant besteedt dan ook extra aandacht aan de op 4 juli 1776 door het Congres aangenomen 'Verklaring van Onafhankelijkheid'. Met het aanvaarden van deze verklaring bereikte de al jaren durende strijd van de dertien koloniën tegen het moederland

R.G. Grant, *De Amerikaanse Revolutie*

(Harmelen: Ars Scribendi, 1999)
48 blz, f 29,75

Eerherstel voor Braudel

Het beluisteren van verzamel-cd's kan een vermoeiende bezigheid zijn. Het is weliswaar niet onaardig voor weinig geld te worden voorgesteld aan een veelheid van instrumenten en compositietechnieken, maar de voortdurende variaties van perspectief en decor dwingen de luisteraar bij iedere track te gaan verzitten. Elke wisseling van opnametechniek of -locatie vergt aanpassing van het gehoor. Als men daarbij nog het ongeluk heeft oude en nieuwe opnamen op het schijfje samengebracht te zien, zal de luisteraar zich vermoedelijk voornemen niet nogmaals te zwichten voor de verleiding die uitgaat van zulke voordelig geprijsde cd'tjes.

De prijs veelal daargelaten, kan van menige verzamelbundel op het terrein van de geschiedbeoefening iets dergelijks worden gezegd. De specialisatie in deze discipline is inmiddels zo ver voortgeschreden dat aanleidingen tot publicatie van een bundel studies (een congres bijvoorbeeld, of een jubilerende vakbeoefenaar) niet meer voldoende zijn om een substantiële samenhang te

garanderen. Uiteraard gaat dit niet op voor de historicus die eigen werk bijeengaart, maar die moet op zijn beurt bedacht zijn op het verstrooiende effect van de tijd: een artikel uit de jaren vijftig ademt onwillekeurig een andere sfeer dan een pennenvrucht uit het afgelopen decennium.

Hoe opvallend is in dit licht de eenheid die uitstraalt van *Leven met geschiedenis*, de bundel die Ad van der Woude kreeg aangeboden bij zijn afscheid van de Wageningse universiteit. De keuze van onderwerpen kan hieraan weinig hebben bijgedragen. Het zwaartepunt ligt weliswaar in de agrarische geschiedenis van West-Europa, maar ook de joodse schrijver Hermann Broch, de teloorgang van decoratieve architectuur en de toekomst van het gymnasium hebben elk een hoofdstuk toebedeeld gekregen. De leeftijd van de stukken kan voor zo'n eenheid evenmin verantwoordelijk zijn: deze varieert van drie tot meer dan veertig jaar. Veeleer is de oorzaak te vinden in Van der Woudes theoretische vertrekpunt. Het is zijn oriëntatie op Braudel en de *Annales*, die

Ad van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*

(Amsterdam: Balans 2000)
474 blz, f 65,00

Engeland een theoretisch hoogtepunt. De scheuring met Engeland was op papier een feit.

Met de Verklaring, die de revolutionaire politieke ideeën verwoordde, motiveerden de Amerikanen hun opstelling. Hier stond zwart op wit hun idealistische geloof in gelijkheid, mensenrechten en bestuur met algemene instemming: 'Wij houden deze waarheden als zichzelf bewijzend; dat alle mensen gelijk geschapen zijn; dat hen door hun Schepper zekere onvervreemdbare rechten gegeven zijn; dat hiertoe behoren leven, vrijheid, en het streven naar geluk; dat om deze rechten te waarborgen er regeringen zijn ingesteld van mannen, die hun macht ontfenen aan het gekozen zijn door de bestuurden; dat wanneer enige vorm van bestuur deze rechten veronachtzaamt, het het recht van het volk is om het bestuur te veranderen of af te zetten...' De gedachten van de Verklaring werden later uitgebreider vervat in de Amerikaanse grondwet, de Constitutie, welke briljant verdedigd werd in *The Federalist Papers* geschreven door James Madison, Alexander Hamilton en John Jay. Gebruikmakend van talloze goede illustraties, helder taalgebruik, een tijdschaal die

alle gebeurtenissen nog eens in de chronologische volgorde zet, maakt Grant de Amerikaanse Revolutie toegankelijk voor een breed publiek. Toch is zijn doelgroep vooral de onderbouw van het voortgezet onderwijs en de zeer pientere leerling uit de laatste groep van de basisschool. Een opvallend detail in dit boek is dat de schrijver met noten werkt. Naast een register en een verklarende woordenlijst is er een apart notenregister. Dit maakt het studenten mogelijk zich uitgebreider in het onderwerp te verdiepen. Deze aanpak verdient navolging!

Nog even terug naar de film *The Patriot*, een epos uit de tijd na de onafhankelijkheidsverklaring. De film legt de nadruk op de wreedheden, gepleegd door de Engelse soldaten, terwijl Grant met name het brute gedrag van de opstandelingen noemt. De auteur zou hierin een evenwichtiger standpunt kunnen innemen.

Arjen de Jongste

het boek een opmerkelijke cohesie verschafft.

Als ik de schrijver goed begrijp, ontleent hij aan Braudel niet alleen de idee van *histoire de longue durée*, maar ook een eis tot strikte wetenschappelijkheid. Van der Woude moet niets hebben van historici die zich omwille van hun maatschappelijke relevantie overleveren aan de wispelturige voorkeuren van commissies, raden en ministers (23). 'Temidden van zoveel hoerigheid kan de geschiedwetenschap alleen maar kuis ter zijde staan. Een muurbloempje' (15). Niet dat geschiedschrijving dan louter omwille van zichzelf dient plaats te vinden. *L'art pour l'art* is net zo min een verdienstelijk streven als dat naar maatschappelijk nut (367). Het gaat erom met behoud van wetenschappelijke integriteit de samenleving van dienst te zijn.

Dat dit geen loze woorden zijn, blijkt uit het opstel 'Landbouw en geschiedenis', waarin Van der Woude uit enkele lange-termijnontwikkelingen een prognose voor de nabije toekomst van de agrarische sector in Nederland poogt af te leiden. Hij is hierin opvallend concreet. Zo pleit hij voor vermin-

dering van het landbouwareaal, als variant op *Wüstungen* van vroeger tijden, en voor bebossing van vrijgekomen grond. Maar de profetenmantel van de futurologen laat de auteur aan de kapstok hangen. Hij is wetenschapper. Dat uit zich in een modelmatige aanpak, in een explicatie van de vooronderstellingen van deze modellen en in een behoedzame taxatie van hun reikwijdte. Het instrumentarium van Braudel blijkt dan toe-reikend voor wetenschappelijk verantwoord dienstverlening.

Nu valt er uiteraard veel af te dingen op de erfenis van Braudel. In zijn voetspoor is het economisch aspect van het verleden wel eens al te zwaar aangezet. Ook dreigen de structuren van de *longue durée* soms uit te groeien tot bovenmenselijke krachten, die op semi-autonome wijze stenen bijdragen aan het historisch proces. En van veel historici à la Braudel kan niet worden gezegd dat zij zich bekommerden om de esthetiek van het historisch exposé. Maar op het werkterrein van Van der Woude blijkt het gedachtegoed van Braudel toch alleszins toepasbaar: niet alleen in de agrarische geschiedenis, waar de historicus uiteraard

met lange-termijn-ontwikkelingen heeft te rekenen, maar ook in een beschouwing over de Vrede van Munster.

"In Nederland, met de traditioneel sterke positie van de politieke geschiedenis op de kernleerstoelen, wordt nooit een gelegenheid voorbijgegaan om de Braudelliaanse conceptie en de kijk die dat op historische processen meebrengt, te ondergraven", constateert Van der Woude teleurgesteld (56). Zijn afscheidsboek toont dat Braudel een meer constructieve benadering verdient.

Herman Paul

Beschamend slechte opvang

In de zomer van 1945 kwam de grootvader van Michal Citroen terug uit Auschwitz. Jaren later vertelde hij zijn kleindochter hoe afschuwelijk de eerste jaren na de oorlog voor hem en zijn lotgenoten waren geweest: "De Nederlanders hebben zich schunnig gedragen." De schrijfster, die als wetenschappelijk docent verbonden is aan de faculteit Kunst- en Historische wetenschappen van de Erasmus Universiteit en ook programma's maakt voor de VPRO, raakte gefascineerd door het verhaal van haar opa. Tijdens haar geschiedenisstudie deed ze onderzoek naar de opvang van Joodse slachtoffers na de oorlog en daarbij werd duidelijk dat haar grootvader geen uitzondering was. Voor de meesten die terugkeerden in Nederland was er nauwelijks aandacht, begrip en opvang. De enige hulp kwam over het algemeen van de paar overgebleven Joden zelf.

Dit alles riep bij Citroen vragen op als: Waren de Joden nog wel welkom in Nederland? Had de Duitse antisemitische propaganda toch

effect gehad? Of hadden de Nederlanders alleen nog maar oog voor de eigen narigheid? Deze vragen werden de laatste tijd weer extra actueel in verband met de Liro-affaire. In dit boek probeert Michal Citroen te laten zien wat de overlevenden na Auschwitz nog in Nederland te verduren kregen en waarom dat gebeurde. Haar hypothese daarbij is dat de toenmalige maatschappelijke krachten, de mentaliteit van direct na de oorlog, de reacties van de slachtoffers zelf en de geschiedenis van de bezetting in Nederland er voor zorgden dat erkenning en hulpverlening voor wat de Nederlandse Joden hadden moeten doorstaan, toen een anachronisme zou zijn geweest.

In dit boek probeert ze deze hypothese te toetsen. Haar bronmateriaal bestaat uit diverse wetenschappelijke publicaties, niet gepubliceerd archiefmateriaal en interviews met betrokkenen. Deze interviews vormen haar belangrijkste bron. Fragmenten daaruit komen dan ook steeds terug in dit boek. Uit deze opzet blijkt de radiomaakster. Evenals

Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik*

(Utrecht: Spectrum, 1999) 302 blz, f 34,90

Afgescheiden en weergekeerd naar de Hervormde Kerk

De Amsterdamse deurwaarder Johan Adam Wormser sr. (1807-1862) neemt in de kerkgeschiedenis een geheel eigen plaats in. Tot dusverre ontbrak echter een biografie. Door de verschijning van Verhaves boek over Wormser en zijn gezin is deze leemte nu op bijzondere wijze gevuld. Bijzonder, omdat hier geen sprake is van een gewone biografie, maar de auteur de oudste dochter Jansje als verteller invoert. De invoering van een verteller is in de literatuur niet ongebruikelijk, maar in de geschiedschrijving is deze vorm uitzonderlijk. De inhoud is echter gebaseerd op historische bronnen. Een van de belangrijkste is de briefwisseling van het gezin Wormser met Amerikaanse vrienden, waaraan Jansje een groot aandeel had. Het verhaal is thematisch-chronologisch opbouwgebouwd. Aan de orde komen het huiselijk leven, de rol van Wormser in kerk en maatschappij, terwijl Jansje Wormser ook

haar eigen gevoelens en ideeën in het verhaal vervlochten heeft.

Wormser ging mee met de Afscheiding en werd hierin één van de leidende figuren. Behorende tot de ruimhartige Gelderse richting van Brummelkamp, kwam hij echter in botsing met de als doods-orthodox getypeerde Amsterdamse predikant Van Velzen, die zijn schorsing (1840) wist te bewerkstelligen. Rondom Wormser ontstond daarna een gezelschap van ruim honderd mensen.

De grenzen van deze geloofsgemeenschap, die een brug wilde zijn tussen afgescheidenen en hervormden, werden niet eng getrokken. Ook orthodoxe hervormden waren er welkom. Door diverse verwickelingen werd het gezelschap in 1851 ontbonden. Voor terugkeer naar de afgescheidenen voelde Wormser niets. Hij ging kerken bij rechtzinnige predikanten als Hasebroek en keerde in 1862 terug naar de Hervormde Kerk. Naast zijn gezelschap heeft Wormser ge-

Jan Peter Verhave, *Afgescheiden en weergekeerd. Het leven van J.A. Wormser sr. en zijn gezin in Amsterdam*

(Heerenveen: Groen, 2000) 250 blz, f 34,95

bij een radiodocumentaire wordt de hoofdlijn steeds gelardeerd met fragmenten uit vraaggesprekken. Bij radio zorgt deze methode voor vaart en wordt daardoor de aandacht geprikkeld. Maar de monografie is een ander medium en ik vind dat hierdoor juist het tempo uit het verhaal verdwijnt.

Een ander kritiekpunt betreft de overzichtelijkheid. In een hoofdstuk worden meerdere onderwerpen behandeld, terwijl de paragraafkopjes niet echt voor een duidelijke onderverdeling zorgen. Tijdens het lezen kreeg ik soms het gevoel dat ik het overzicht kwijt was. Juist een overzichtelijke behandeling is bij dit onderwerp onontbeerlijk, omdat de kwestie erg veelomvattend is. Michal Citroen belicht namelijk niet alleen de trieste verhalen over de terugkeer, onbegrip en het terugkrijgen van bezittingen. Ook moeilijke zaken als de psychische verzorging, de financiële compensatie van de slachtoffers en het voogdijschap voor Joodse weeskinderen uit de onderduik komen ter sprake. Door haar opzet slaagt Citroen er wel in haar lezers aan te spreken in emotionele zin. De verhalen over de terugkeer zijn zeer indrukwekkend, waarbij je alleen kunt zwijgen.

Of onderduiker Max Goudekot voor iedereen sprak, toen hij zei dat "mensen zich in de steek gelaten voelden, ook door God", betwijfel ik. Wel is duidelijk dat de Nederlandse overheid en bevolking de Joden het gevoel hebben gegeven dat ze alleen stonden en niet begrepen werden. Zeer schrijnend was de situatie van de Duitse Joden, die vaak bij terugkeer werden opgesloten in kampen met SS'ers en NSB'ers. Zij golden als "gewone Duitsers". Hoe kon dit alles gebeuren? Citroen wijst erop dat het regeringsbeleid – hoewel goed bedoeld – al verkeerd inzette, namelijk door er vanuit te gaan dat de Joden niet opnieuw apart gezet mochten worden. Deze politieke correctheid avant la lettre leidde er echter toe dat de Joden met hun eigen problematiek niet de adequate behandeling kregen die zij zo nodig hadden.

Andere factoren die een rol speelden bij de slechte opvang, waren een gebrek aan ervaring, formalisme, een verkeerd soort gezagsgetrouwheid, gebrek aan improvisatievermogen, onwetendheid en een ondergronds antisemitisme. Hoewel die laatste oorzaak zeker is, gaat de auteur tijdens de behandeling hiervan wel wat kort door de bocht. Tijdens de confe-

rentie in Evian-les-bains was Nederland immers een van de twee landen die bereid was om Joden uit Duitsland op te nemen. De diepste oorzaak noemt Michal Citroen niet, namelijk dat de mens geneigd is tot alle kwaad en dus ook geneigd is zijn naaste te haten. Ook is het jammer dat de Naam soms als stopwoord wordt gebruikt. Ook wordt abusievelijk gemeld dat de Duitse inval plaatshad op 9 mei 1940, wat natuurlijk 10 mei moest zijn. Toch heeft Michal Citroen een belangrijk boek geschreven dat begint waar Pressers *Ondergang* stopt en dat doorloopt tot in onze tijd. Een boek dat erg pijnlijk is voor ons nationaal zelfbeeld en daarmee hopelijk een zuiverende werking heeft.

Constant van den Heuvel

ijverd voor goed christelijk onderwijs en was hij actief als publicist. In *De Reformatie* en *De Nederlander* schreef hij tientallen artikelen over onderwijskundige en theologische kwesties. Tot het voor mij persoonlijk meest interessante deel van het boek behoren de *Silhouetten van vader en zijn vrienden*, liefdevolle en bewonderende portretten van Da Costa, Groen van Prinsterer, boekhandelaar en uitgever Henricus Höveker en de predikanten Heldring, Schwartz, Hasebroek en De Liefde. Dat zijn namen die ons in de kring van het Réveil en de 'Christelijke vrienden' brengen. Ook wordt aandacht besteed aan vrouwe Zeelt, de 'moeder van de Afscheiding'.

Men was vrienden en broeders in het geloof, maar dat sloot karakterbotsingen en meningsverschillen niet altijd uit. Zo had Wormser ernstige kritiek op de filantropische arbeid van Heldring, naar zijn mening ten koste gaande van de geestelijke arbeid. Ook vond de tamelijk rechtlijnige Wormser Heldring zweverig. In Jansje's woorden: "Hernaaldelijk heeft vader aan Groen zijn beklag gedaan over de besluiteloze en nevelachtige Heldring, die zich zo terugtrok in zijn eigen liefde en filantropische koorts" (blz.124). Voorzichtig stelt de vertelster

haar eigen mening tegenover die van haar vader. Deze heeft Heldrings roeping tot naastenliefde onderschat, niet willen zien dat heropvoeding van gewezen prostituées in het asiel te Zetten en de bekommernis om hun eeuwig heil bij Heldring samengingen. Wie zich verdiept in Heldrings leven en ideeën zal zich bij Jansje Wormser kunnen aansluiten.

Veel in dit boek wekt sympathie op, met name de persoon van de vertelster die naar voren komt als een warmvoelende en ontwikkelde vrouw. Mij trof haar verlangen naar een tijd waarin christelijke liefde en geestdrift belangrijker zijn dan kerkelijke regels en waarin broeders uit de verschillende kerken elkaar tot zegen zijn. Misschien kan dan ook, zo besluit Jansje Wormser haar verhaal, hier op aarde de Kerk van Christus gestalte krijgen: "Ik strek mijn handen uit en geef de zegen door, die ik van vader op zijn sterfbed mocht ontvangen: "De genade van de Heere Jezus Christus, de liefde van God en de gemeenschap van de Heilige Geest zij met u allen. Amen."(blz.235).

Verhave geeft een boeiend beeld van Wormser en zijn gezin. Door de oudste dochter als vertelster te laten optreden, krijgt het verhaal

grote levendigheid en overtuigingskracht. Verhave heeft weinig of niets verzonnen, maar heeft op literaire wijze historische personen en feiten in een innerlijk en zinrijk verband geplaatst, waardoor de lezer in rechtstreekse aanraking met het verleden komt. Een verleden dat hem zal boeien en ontroeren; zo verging het mij althans.

Voorafgaande aan de hoofdstukken van de vertelster gaan cursief gedrukte beschouwingen over het ontstaan van het boek, de eigen kerkelijke achtergrond van Verhave en zijn visie op Wormser en diens tijdgenoten. Dat is een visie die wel eens anders en soms minder mild uitvalt dan die van Jansje Wormser zelf. Jammer is het dat de opgenomen lijst van secundaire bronnen erg summier is, temeer daar duidelijk is dat de schrijver veel meer gebruikt heeft dan hij vermeldt. De historicus zal verder node de annotatie missen, maar naar mededeling van de auteur ligt zijn geannoteerd manuscript ter inzage bij de VU, zodat op deze wijze toch aan de eis van wetenschappelijkheid is voldaan. Deze kritiek doet echter niets af aan mijn grote waardering voor dit mooie boek.

Dr. O.W. Dubois

WILLEM de ZWIJGERSTICHTING

De in 1939 opgerichte Willem de Zwijgerstichting heeft o.a. als doelstelling

- het uitgeven en verspreiden of doen uitgeven en verspreiden van geschriften welke beogen verdieping en versterking der reformatorische beginselen.
- verlevendiging van het historisch besef onder ons volk, gelijk dit, door Oranje geleid, onder de Hervorming zijn stempel ontving.

Grondslag bij de werkzaamheden der stichting is de HEILIGE SCHRIFT als het WOORD VAN GOD.

In het kader van de doelstelling geeft de stichting jaarlijks tenminste 2 boekjes uit.

Voorjaar 1999 verscheen van de hand van prof. dr. R. Kuiper "Op het breukvlak van twee millennia". Voor het najaar 1999 schreef dr. A. Noordegraaf "Jezus Christus en de minste van zijn broeders".

Donateurs ontvangen alle uitgaven gratis thuis. De donatie bedraagt thans tenminste f 12,50 per jaar.

Het bestuur nodigt U uit zich als donateur te melden bij het kantoor van de stichting, postbus 10049, 7301 GA te Apeldoorn.

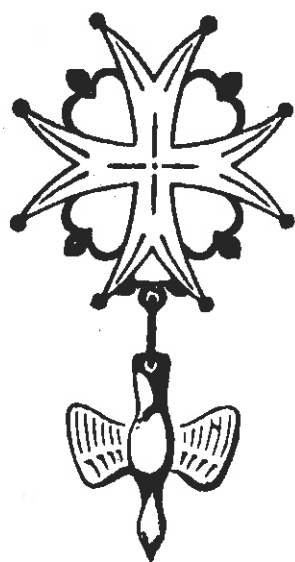
U ontvangt het fraai gebonden boek "Reformatorische Stemmen in het verleden en heden" als welkomstschenking.

Het bestuur der stichting: prof.dr. W.H. Velema, voorzitter; ds. D.H. Borgers, secretaris-penningmeester; dr. A. Noordegraaf, algemeen adjunct; ds. R. Kattenberg; dr. C. van Sliedrecht; prof. de. M. te Velde.

Girorekening der stichting: 352347

Bankrekening: 65.30.22.352.

36

Vereniging

**Protestants Nederland
75 jaar!**

Nu abonnee/lid worden!

*Dan ontvangt u nog (zolang de voorraad strekt)
het jubileumboek:*

**'Vrede, vrijheid, vaderland,
Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster'**

**Maak eens kennis met Protestants Nederland en vraag
(vrijblijvend) een proefnummer aan.**

U leest in de onlangs verschenen nummers of nog te verschijnen nummers:
'Oude banden Nederland-Hongarije'; 'Philips II'; Catharina van Bora'; De
Vrede van Munster'.

Schrijf - zonder postzegel - naar: Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam